

מְכוֹנַת הַדְּבֹר בְּתוֹר מוֹרֵה שְׁפוֹת: פֶּה מְדַבְּרִים עִבְרִית

קולות עבריים מגרמניה הנאצית
כצוהר ללשון החיה ולחיי הארץ בתקופת המנדט הבריטי

עורך: שלמה יזרעאל

פרקים מאת:
איל יעקב איזלר
גדעון ביגר
שלמה יזרעאל
חיים א' כהן
גיא מירון
יעל רשף
צילה שלום

וסיפור קצר מאת
יורם קניוק

אוצרים: איל יעקב איזלר ושלמה יזרעאל
תצלומים עדכניים: אורן יזרעאל

הוצאת אוניברסיטת תל-אביב ע"ש חיים רובין

**"The Speech Machine as a Language Teacher: Hebrew Spoken Here"
Hebrew Voices from Nazi Germany: A Testimony on Spoken Hebrew
and Jewish Life in Palestine during the British Mandate**

Edited by Shlomo Izre'el

Copyright © The Haim Rubin Tel Aviv University Press

הספר יצא לאור בסיועם הנדיב של:
ארגון יוצאי מרכז אירופה
מכון ליאו בק, ירושלים
משפחת זליגמן (Seligmann), לינץ (אוסטריה)

על הכריכה: קופסת הערכה
בגב הספר: מהגרים בהדר הכרמל מאת האמן יאיר נעם

אתר אינטרנט נלווה: taupress.tau.ac.il/dibur

עריכה לשונית והתקנה: גלית שמאע
עיצוב העטיפה: יעל בר-דיין
טיפוגרפיקה: שפי פז, אגתה
בניית האתר: נאוה נאי

אין לצלם, להעתיק, להקליט או לשכפל בכל דרך שהיא
של קליטת מידע והפצתו קטעים כלשהם מספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה
אסור בהחלט ללא רשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

© כל הזכויות שמורות, תשע"ב 2012
אוניברסיטת תל-אביב, ההוצאה לאור ע"ש חיים רובין
תל-אביב 69978
unipress@post.tau.ac.il
www.taupress.tau.ac.il

מס"ב 978-965-7241-53-0

נדפס בישראל תשע"ב
2012 Printed in Israel

תוכן העניינים

סימונים וראשי תיבות 7

פרולוג 9

א | מְכֻנֶּת הַדְּבָר בְּתוֹר מוֹרָה שְׁפוֹת: פֶּה מְדַבְּרִים עֵבְרִית 15
צוהר ללשון החיה ולחיי הארץ בתקופת המנדט הבריטי
שלמה יזרעאל

ב | במעבר הזהויות: מגרמניה לארץ ישראל 34
גיא מירון

ג | הנפשות הפועלות: אמיל כהן ובני משפחת פלבנר – אשר, דב־זאב והלנה 56
איל יעקב איזלר

ד | הקלטות, תקליטים ומְכֻנֶּת הַדְּבָר של אוטו שפרלינג 66
איל יעקב איזלר

ה | החיים בארץ ישראל, 1925–1934 80
גדעון ביגר

ו | אתנחתא ספרותית 105

מכתב לארנסט 105

ולטר כץ, הרמן רייטלר ומשה קניוק

גדרה כמשל: ולטר כץ ובית המתכת שלו 109

יורם קניוק

ז | לימוד עברית בארץ ישראל ובתפוצות: היבטים פדגוגיים 114
צילה שלום

ח | התבססות הדיבור העברי בתקופת המנדט 143
יעל רשף

ט | העברית המדוברת בתקופת התהוותה: סוגיית מקורות המידע 163
יעל רשף

י | איך דיברו עברית? 188
מאפיינים לשוניים של העברית המדוברת בעשורים הראשונים לקיומה
יעל רשף

יא | פֶּה מְדַבְּרִים עֵבְרִית: איזו עברית מדברים פה? 212
למקורותיה של העברית הנלמדת בעֶרְפֶּת פֶּה מְדַבְּרִים עֵבְרִית
חיים א' כהן

יב | פֶּה מְדַבְּרִים עֵבְרִית - "פה" דווקא, לא "שם" 237
עדות ערכת התקליטים על העברית המדוברת בארץ ישראל בתקופת המנדט
שלמה יזרעאל

יג | אֶמְסֹר לְךָ אֶת הַנְּחוּץ וְגַם בְּסֵדֶר 284
תמליל מוער
שלמה יזרעאל

הערות 337

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים 359

רשימת האיורים 383

נופי עבר והווה: תצלומים 387

אתר אינטרנט נלווה: taupress.tau.ac.il/dibur

ערכת התקליטים "פה מדברים עברית" ובה הקלטות, חוברות לימוד ותמלילים;
כל האיורים שבספר על פי סדר הופעתם בפרקי הספר;
קונטרס התצלומים "נופי עבר והווה";
דוגמאות קול ותמליל מערכת התקליטים של דוד ילין ועמיתיו, "הלינגופון" (1935);
קטעים מסרטו של ברוך אגדתי, "זאת היא הארץ" (1935);
שני ביצועים ל"שיר העמק": האחד מפי חנה קיפניס (1935) והשני מפי מרדכי רוט (1936),
שניהם בליווי התזמורת של האגודה היהודית לתרבות (Jüdischer Kulturbund) בניצוח
זיגמונד (שבת) פטרושקה.

התבססות הדיבור העברי בתקופת המנדט

יעל רשף

מי שחושב, שהכל מדברים עברית ברחובות, אינו אלא טועה. הכל יודעים עברית – אבל לא הכל מדברים. ה"זקנים" אינם מדברים עברית מפני שלא הורגלו בזה. [...] הרבה גרם לאי־התפשטותו של הדבור העברי בין הזקנים (שבהם נכללו גם אנשים מבני שלשים ומעלה) חלוף ההברה האשכנזית בספרדית. יהודים שלמדו את כל הלמודים העבריים ב"חדר" וב"שיבה" ובבית־המדרש עד שהגיעו לימי־העמידה בהברה אשכנזית, קשה להם להעשות "קראים" (כך הם קוראים להמדברים ספרדית) לאחר שעברו עליהם מבחר שנותיהם; ולדבר אשכנזית אי־אפשר עתה בארץ־ישראל, שהרי הילדים חושבים דבור כזה לדבור מוטעה. ובכן אין "זקנים" אלה מדברים עברית כלל.¹

עדות זו, שנכתבה בעקבות ביקור של יוסף קלוזנר בארץ ישראל ערב מלחמת העולם הראשונה, היא רק אחת מעדויות רבות המשוקעות בטקסטים כתובים מתקופת התבססותה של העברית כלשון דיבור. אף כי עדויות אלה אינן משרטטות מצב אחיד, עולה מהן בבירור כי בתקופת המנדט כבר נבדלה במובהק העברית השימושית, בכתב ובדיבור, מכל המצוי ברבדים היסטוריים קודמים, אך טרם הגיעה ליציבות. המערכת הלשונית נתונה הייתה לתהליכי שינוי מהירים ומקיפים, ושרר בה גיוון עצום. גיוון זה שונה היה במהותו מן השונות הלשונית המצויה בכל השפות, משום ששיקף את היותה של העברית בשלב מעבר של היערכות מחדש לכלל שפה חיה מודרנית. הלך והתהווה בה מצב לשון חדש, הנבדל באופן מהותי מכל מצב לשון קודם בתולדותיה של העברית, אך תהליך זה היה בעיצומו וטרם הגיע לכלל גיבוש.

אל מצבה הבלתי מגובש של השפה עצמה התלוותה גם השונות העצומה ששררה בקרב ציבור המשתמשים בה. כלשון חדשה למרבית דובריה הייתה העברית טבועה בחותם לשונותיהם הקודמות, ומטבע הדברים ניכרו בדיבורם ובכתיבתם השפעות שמקורן בגורמים כמו רקעם הלשוני, משך שהותם בארץ, מסורת הלשון שהכירו מילדותם, עיסוקם והאופן שבו רכשו את השפה. "נדמה היה כי הלשון החדשה, ובייחוד העברית המדוברת, אין בה קביעות כלל", מציין שלמה מורג. "בכלל ציבור הדוברים מצאת [...] דרגות שונות של שליטה בעברית, החל בשליטה המלאה, אצל הדובר שהעברית לשון-אם לו, וכלה בדיבור קטוע ומגומגם, אצל הדובר המתחיל לקנות לו את העברית".² הבדלים מפליגים בדרכי שימוש הלשון התקיימו גם בין דוברים שנחשבו שולטים היטב בעברית, כמו סופרים, מורים, נואמים ואישי ציבור. "בדרך טבעי, נוטה כל אחד מאתנו לתת לעברית 'שלו' את האופי המבטאי של אותה שפה נכרית, אשר הורגל בה מילדותו: אידיש, ספרדית, רוסית, גרמנית, פולנית, ערבית, אנגלית", כתב בראשית שנות השלושים זאב ז'בוטינסקי.³ "מכיון שאין עדיין לעברית חתוך-דבור מוניסטי משל עצמה", קבע כותב אחר בשלהי אותו עשור, "הרי היא נותנת אפשרות מלאה להעביר לתוכה את כל מיני חתוכי-הדבור מיתר הלשונות. גרמני מדבר בארץ באקצנט גרמני טהור, רוסי – מרסס את צלצולה של העברית וכו'".⁴ מודעותם של בני התקופה לחוסר האחידות נתונה הייתה בראש ובראשונה לתחום ההגייה, אך למעשה נעדר מן העברית של שנות העשרים, השלושים והארבעים גיבוש בכל מישורי הלשון, ומגוון גדול של דרכי הבעה אפיין את מכלול מימושיה בדיבור ובכתב.

ואולם בתוך מגוון עצום זה ניתן להבחין ממרחק הזמן בניצנים ראשונים של קביעות ולזהות את מוקדי צמיחתם. חשיבות יתרה הייתה בעניין זה ללשונם של בני הדור הצעיר – הילדים ובני הנוער – שגדלו והתחנכו במסגרות החינוך העבריות. בקרב קבוצה זו ניתן לזהות כבר בראשית תקופת המנדט, ואולי עוד קודם לכן, סימנים להפיכתה של העברית לשפת אם וללשון טבעית וילידית. פרק זה יבחן את מעמדה של עברית ילידית זו בקרב כלל מיני הלשון שנהגו בקהילה הלשונית הצעירה ויתאר את המאבק שהתנהל ביישוב למען הדיבור העברי. שאלת המקורות העומדים לרשותנו להיכרות עם טיב הדיבור העברי בתקופה זו תידון בפרק ט, והתכונות שבהן התאפיין ייבחנו במפורט בפרק י. המובאות המשולבות בשלושת הפרקים הללו ניתנות בכתיב ובפיסוק המקורי, בלא התאמה למקובל בלשון ימינו ובלא תיקון של שיבושי לשון שהופיעו במקור.

ניצני העברית הילידית

הסוציולוגים מעריכים שניצניה של הילידיות, או הצבריות כפי שנהוג לכנותה, התגלו אצל בניהם של אנשי העלייה הראשונה ואצל תלמידי המחזור הראשון של הגימנסיה עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. מטבע הדברים כלל הדבר גם את גילוייה הלשוניים של התופעה.⁵ בקרב בני דור זה החל לצמוח גון הלשון המכונה בשם העברית הילידית, ובמהלך תקופת המנדט התבסס מעמדו כרכיב של תשתית בקביעת דמותה של העברית בת זמננו.

העברית הילידית היא אותו גוון של עברית שאין בו סימני זרות ואינו מעיד על זיקה ישירה ללשון זרה כלשהי או על מוצא זר של דובריו. תפוצתה של העברית הילידית אינה מוגבלת בהכרח לילידי הארץ ממש. גם בני עולים הנחשפים לעברית מגיל צעיר ומגלים רצון להתערות בארץ עשויים להתאזרח בשפה התאזרחות מלאה ולסגל לעצמם שימוש לשון שאינו נבדל במהותו מלשונם של ילידי הארץ.⁶ עברית שכזו החלה לצמוח בקרב הילדים שעיקר גידולם וחינוכם התרחש בעברית בארץ ישראל כחלק מפעילותה של התנועה הלאומית היהודית.

העברית הילידית התאפיינה כפי הנראה מראשיתה בקווי ייחוד לעומת העברית הכתובה והספרותית, לעומת לשון המקורות ולעומת העברית המדוברת של תושביה הבוגרים של ארץ ישראל. נראה שהיו הבדלים של ממש גם בינה לבין העברית שבפי חניכי בתי הספר העבריים באירופה. "חניכי החדרים המתוקנים ברוסיה מדברים בשפה נמלצת, שפה מסלסלת, כמעט אין שגיאות נגד סגנון שפתנו – אולם אין בה אותה הטבעיות, אין בה ה'חיות', שתלמידי הארץ מצטינים בהן בדבורם", העיד ח"א זוטא, אחד מראשוני המורים בחדר המתוקן, עם הגעתו ארצה במחצית העשור הראשון של המאה העשרים.⁷

אך אף כי בראשית תקופת המנדט, ואולי גם עוד קודם לכן, כבר ניתן היה להבחין בסימנים להתהוותה של עברית ילדית שכזו, מרכזיותה בעיצובה של העברית בת זמננו התבהרה רק במהלך הזמן. בעיני בני התקופה היו שימושי הלשון השגורים כפי בני הדור הצעיר מסימניה של לשון ילדים, העתידה להיעלם בדרך הטבע עם התבגרותם ועם השלמת חינוכם הלשוני.⁸ ילדים צעירים הרוכשים את השפה מפנימים רק בהדרגה את שימוש הלשון המקובל לכל פרטיו, ועל כן הם שוגים תכופות במימוש הכללים ויוצרים צורות החורגות מכללי הדקדוק המקובל. תופעה זו מתועדת מפי ילדים בשנות השלושים בדוגמאות כמו ניסע, כל הילדות ראתו, אמא הלכה בלי אני,⁹ שאכן אינן מצויות עוד בפי דוברים בוגרים, וכמותן נשמעות מפי ילדים גם בימינו.

אלא שבצד זאת השתגרו בפי ראשוני הילדים דוברי העברית גם צורות רבות אחרות החורגות מן הדקדוק העברי ומלשון המורשת, שלא נעלמו בכגרותם אלא הפכו לתופעות של קבע ושיקפו את צמיחתו של טיפוס חדש של עברית בפיהם, היא העברית הילידית.

אחת התכונות שבהן התייחדה העברית הילידית בהשוואה ללשונו של דור ההורים והמורים שסיגל לעצמו את העברית רק בכגרותו הייתה שלעומת המגוון העצום של דרכי ההבעה שנהגו בקרב דור ההורים, העברית הילידית התאפיינה במידה רבה של אחידות. הבדל מהותי זה בין הדורות ניכר עדיין בכירור בשנות החמישים של המאה העשרים, עת נערך המחקר המקיף הראשון על העברית שבפי הילדים. "ייכנס נא הקורא אל ביי"ס כלשהו, גן-ילדים, מגרש משחקים וכדומה", מוצע בו, "יאזין לשיחם ולשיגם של הילדים בשעת רצון ובשעת מריבה, בענינים שבמעשה ובענינים שבהלכה וכדומה – כלום לא יחוש מיד שלפניו ציבור המדבר בלשון משותפת ואחידה מכל הבחינות".¹⁰ לעומת זאת על העברית שבפי המבוגרים נאמר שם: "כלום שנים מהם מדברים ב'לשון' אחת מבחינת חיתוך הדיבור וצירופי ההגאים, המורפולוגיה והתחביר?" פער זה בין הדורות לא היה חדש להערכתו של עורך המחקר, אהרן בראדון. "ידיעתי הבלתי-אמצעית", הוא גורס, "מגיעה עד ראשית שנות השלושים".¹¹

בתחילה הייתה העברית הילידית לשונם של מעטים. אמנם בשנות השלושים והארבעים, שבהן התהוותה במסגרות השונות של היישוב קבוצה רחבה דייה של אנשים שאימצו את מודל ההתנהגות ה"צברי" הטיפוסי, הפכה תפוצתה לבעלת משקל תרבותי של ממש,¹² אך מן הבחינה המספרית נותרו דובריה של העברית הילידית גם בתקופה זו מיעוט לא גדול בקרב כלל האוכלוסייה. אם מכלילים בקרב דובריה גם את בני העולים שאימצו את מודל ההתנהגות ה"צברי", מנתה הקבוצה בשנות השלושים, על פי הערכתם של סוציולוגים, 5,000–8,000 איש בלבד. חלקה בכלל האוכלוסייה היהודית לא עלה על 10%¹³ והיא הייתה מורכבת רובה ככולה מצעירים שעדיין לא תפסו עמדות השפעה בחיי היישוב. תופעות הלשון שהיו שגורות בפי חבריה נתפסו כתופעות שוליות, העתידות להיעלם עם הזמן, וקשה היה לחזות מראש את ההשפעה העצומה שתהיה להן על התפתחותה העתידית של השפה.

מרכזיותה של העברית הילידית כצורת הלשון העתידה להתוות את צביונה של העברית שלעתיד לבוא לא התבלטה במלוא עוצמתה גם משום שלא הייתה זו צורת הלשון הבלעדית אפילו בקרב הדור הצעיר. בהיות היישוב חברת מהגרים, הילכה

העברית כפי אנשיו – ובהם גם רבים מן הילדים ובני הנוער – בצד לשונות אחרות. ידיעת עברית מוגבלת אפיינה ודאי את מרבית בני העולים סמוך להגעתם לארץ, אך הייתה נפוצה גם בקרב בני העולים הוותיקים ובקרב ילידי הארץ שלא התחנכו במסגרות החינוך העבריות. דוגמאות למכביר לעניין זה מצויות בכתביה של איטה פקטורית, מורה בכיתה א, שתיעדה את אופן דיבורם של ילדים בכיתה ומחוצה לה. ידיעת עברית מוגבלת משתקפת למשל בשיחה שניהלה עם ילד בן תשע טרם קבלתו ללימודים. אף שהיה יליד הארץ והיה מסוגל להבין את שאלתה ולענות עליה בעברית, את המילה שאליה נתכוון נאליץ לומר בידיש: "אני נותן לכלב לאכול... מה שמוציאים מן הבשר... בינער [=עצמות] אני נותן לו".¹⁴ שיחתה עם ילד בן עשר, יליד הארץ גם הוא, מבהירה כי שליטה מוגבלת בעברית לא הוגבלה דווקא לתחום הלקסיקון, אלא עשויה הייתה להתבטא גם במישורי הלשון האחרים:

[המורה:] ממה עושים לחם?

[הילד:] מקמח.

[המורה:] וקמח?

[הילד:] מוייץ [=חיטה] – שכחתי איך זה אומרים על עברית.

[המורה:] חיטה. ממה עושים חיטה?

[הילד:] חיטה לא עושים. זה הולך לבד מן האדמה.¹⁵

סימני הזרות לא היו מוגבלים לעברית שבפי ילדים שטרם נחשפו למסגרות החינוך העבריות. השפעתן של שפות זרות ניכרה גם בלשונם של אותם הדוברים שהעברית הייתה לשון גידולם וחינוכם מינקות. "אפילו הדור החדש, שנולד פה בארץ, אף הוא מושפע מאבותיו ומאנשי סביבתו, המדברים אידית או לוועזית או מכניסים תרגומים גסים ושמושים זרים לתוך שפתנו", העירו מתעדיה של השפה.¹⁶ "השפעת הז'ארגונים", צפה בזמנו אליעזר מאיר ליפשיץ, מאנשי ועד הלשון, "לא תאבד אצל בנים ובני-בנים, כי הבנים למדו בתוך העברית של אבותיהם את שמושי-הלשון הזרים".¹⁷ ואכן רבים משימושי הלשון שיסודם בשאלה משפות זרות הפכו במהלך הזמן לחלק בלתי נפרד מן העברית הילידית. כיום למשל איש אינו חש עוד במקורם הזר של ביטויים כמו אני מצפץץ עליך או הכול בסדר¹⁸ (ראו גם פרק י, עמ' 207), אך בראשית ימיה של העברית כלשון דיבור הורגשה היטב זרותם. רבים מן הדוברים שלטו בלשון המקור, היידיש, והבחינו מיד שהביטויים הללו שאולים ממנה (ראו

בעניין זה גם פרק י). הסימנים להשפעתן הישירה של שפות אחרות על תחושת הלשון של הדוברים ניכרו לא רק בקרב אלו שסיגלו לעצמם את העברית בכגרותם, אלא גם בקרב דוברי העברית מילדות. עובדה זו טשטשה גם היא את היכולת להבחין במידת היציבות שהחלה להתגלות בעברית הילידית, ורק בדיעבד ניתן לזהות מה היה מהותי בהתפתחותה ומה זמני וחולף.

השפעת החינוך הלשוני תרמה גם היא לטשטוש קווי הייחוד שהרחיקו את העברית הילידית מלשון המורשת, ופעלה לעיכוב התפשטותם ולצמצום תפוצתם. בתי הספר העבריים שמו לעצמם למטרה להקנות לא רק את עצם ההיכרות עם העברית הנורמטיבית, אלא גם את הרצון לממש אותה, ורבים מחניכי החינוך העברי הפנימו דרישה זו. לפיכך בחרו רבים מהם להימנע ככל יכולתם משימושי לשון שהיו טבעיים להם אך נחשבו לשגויים, וניסו להמירם בשימושים התואמים את כללי העברית הנכונה שלמדו מפי מורים ומתקני לשון. מגמה זו חיזקה את הרושם שקווי הייחוד שהחלו להתגבש בעברית הילידית הם בגדר תופעה חולפת, העתידה לעבור מן העולם עם התגברות השפעתו של החינוך לעברית נכונה. מתקן הלשון יצחק אבינרי למשל קובל על כך ש"מועטים מאד הם האנשים השוקדים על שמירת רוח הלשון ועל קיום דרישותיה ותכונותיה הטבעיות", אך מוסיף באותה נשימה כי "אין לחשוב שדבר זה אין לו תקנה: מכיר אני ילדים ארץ ישראליים, המדברים עברית נאה ונכונה, כיון שהושם לב לכך מילדותם".¹⁹ תודעה לשונית מפותחת, שהתבטאה בנטייה להעדיף לשון תקינה, ולעתים אף נמלצת, על פני העברית היומיומית, שכיחה הייתה לאין ערוך בראשית ימיה של העברית כלשון דיבור בהשוואה למקובל כיום. לפיכך, הנטייה להקפיד על טיב הלשון התגלתה לא רק בקרב ההורים והמורים, אלא חלחלה גם אל לשונם של רבים מבני הדור הצעיר וצמצמה את ההיקף שבו נתגלתה כדיבורם ובכתיבתם מידת ההתרחקות של הלשון הטבעית, הלא מוקפדת, מלשון המקורות.

העדויות שנשתמרו מתקופת המנדט שופכות אור חלקי בלבד על מאפייניה של העברית הילידית בראשית ימיה (לדיון במקורות שבהם נשתמרו עדויות אלה, ביתרונותיהם ובמגבלותיהם ראו פרק ט). לעתים עולה מהן תמונה ברורה של מצב הלשון שבתוכו פעלו מתעדי הדיבור העברי, ואילו במקרים אחרים קשה יותר לפענח את משמעות העדויות שהם מספקים. לפרקים דומה שמקצת פריטי הלשון שהם מונים אינם מעידים על מצבה של השפה עצמה, אלא על טיבה בפי דוברים שלא שלטו בה היטב. במקרים אחרים הם מביאים פריטי לשון שניכר כי הופקו במקרה, אבל היו זרים

ובלתי שגרתיים גם לאוזניהם של בני התקופה. במיוחד אמורים הדברים בגילויים ליצירתיות הלשונית של ילדים, דוגמת הקסמתי (=השתמשתי באבקת כביסה בשם קסם) או שלמי לי את הנעל (=תקני, עשי אותה שלמה),²⁰ שתועדו דווקא משום החד-פעמיות שלהם. קשה להעריך את משמעותן של העדויות גם במקרים שבהם תופעה מוכרת מופיעה בתוך הקשר הנשמע זר לדובר בן זמננו. דוגמה לכך מספק מבע כמו עכשיו שנים פחות חמש רגעים,²¹ שתועד בשנות השלושים כהדגמה לקושי של הדוברים לממש נכונה את כללי שם המספר. קושי זה ליווה את העברית במשך דורות רבים – הוא מתועד עוד בעברית הכתובה שקדמה לדיבור העברי, ואת העברית המדוברת הוא מלווה מראשיתה ועד ימינו אנו.²² עם זאת קשה לקבוע אם הקשר ספציפי זה, שכל עריכתו זרה למקובל עלינו כיום, אכן נתפס כשגור וכטבעי ברובד המוקדם של הדיבור העברי, או שמא נחשב כבר אז כמשקף עברית עילגת, צבועה בסימני זרות או אופיינית לטיפוס דוברים מסוים גם על פי אמות המידה של בני התקופה.

בחינה מפורטת של העדויות על טיב הדיבור העברי בתקופה זו מובאת בפרק נפרד (פרק י), ובו ייעשה ניסיון לתאר ולאפיין את תכונותיו העיקריות. כאן נטעים כי על אף הגיוון העצום ששרר במכלול גילוייה של העברית בת הזמן, בפירוש כבר ניתן היה להבחין בין "שבושי לשון, הבאים מתוך חבלי-דבור, ובין 'הרושים והמצאות' מיוחדים – המהווים מעין 'שפת ילדים'",²³ בין שגיאות של ממש "הצריכות תקון בודאי" ובין "שגיאות שכבר חדלו באמת להיות זאת, בהיותן זה כבר מנהגים קבועים".²⁴ בתפיסתם הלשונית של דוברי העברית בתקופת המנדט כבר החלו להיווצר הבחנות בין דרכי ביטוי מקובלות יותר ומקובלות פחות, והבחנות אלו היו הגרעין לצמיחתו של סטנדרט לשוני חדש, המבדיל את העברית בת זמננו מרובדי הלשון שקדמו לה.

המאבק למען העברית

בראשית תקופת המנדט כבר קנתה לה העברית אחיזה של ממש בחיי המעשה, אך עדיין לא הובטח מעמדה כלשונו העיקרית של היישוב. עצם הפיכתה של העברית ללשון יומיום היה תופעה חדשה, שהושגה במאמץ ניכר. הפצת הרעיון כי אפשר וצריך להפוך את העברית לשפה מדוברת אמנם החלה עוד בראשית שנות השמונים של המאה התשע עשרה, עם ראשית פעילותו הפובליציסטית והציבורית של אליעזר בן-יהודה, אך במשך שני עשורים ויותר זכה מימושו של רעיון זה להצלחה מוגבלת בלבד. המאחז העיקרי של העברית היה בבית הספר, ומחוץ לכתליו לא נוצר מעגל דוברים משמעותי. בשנת 1902 נטען כי בירושלים עשר משפחות בלבד דוברות

עברית, ובשנת 1905 רק 32 מתושבי יפו היהודים הצהירו כי העברית היא לשונם הילידית.²⁵ בעת ביקורו בארץ ישראל בשנת תרס"ד התרשם יצחק בן-צבי בראשון לציון מ"ילדי ישראל הרוכבים על חמורים ומשוחחים בעברית", אך בה בעת ציין כי "השפה הערבית נשמעה בכל פינות המושבה הרבה יותר מהעברית". על סג'רה כתב כי בחוצותיה "נשמע בליל שפות. האיכרים האשכנזים דיברו לרוב אידית, הגרים שוחחו ביניהם רוסית, הכורדים – ארמית ועם השכנים דיברו, כמוכן, ערבית. רק בבית-הספר, שבו ביקרו ילדי העדות השונות, נשמעו צלילי הלשון העברית, הברית המקשרת בין העדות והשבטים".²⁶ עדויות אחרות משרטטות תמונה דומה. פרט לילדי בית הספר ביישובים שבהם ניתן להם חינוך עברי שימשה העברית בקביעות בראשית המאה העשרים רק בפיהם של משוגעים לדבר דוגמת אליעזר בן-יהודה.

שינוי במצב עניינים זה החל להסתמן בעשור שבין ראשית העלייה השנייה לפרוץ מלחמת העולם הראשונה. במהלך שנים אלו החלה העברית לפרוץ אט אט אל מחוץ לתחומי בית הספר העברי ורכשה לעצמה מאחזים נוספים. אספות, ישיבות ואירועים פומביים החלו להתנהל לפרקים בעברית; מספרם של הילדים דוברי העברית הלך וגדל, ובהדרגה הפכה העברית ללשון תקשורת מקובלת ביניהם גם מחוץ לכותלי בית הספר; מקצת אנשי העלייה השנייה יצרו קבוצות חברתיות ראשונות שבהן ניסו להפוך את העברית ללשון תקשורת עיקרית; ייסודה של אחוזת בית, לימים תל אביב, העניק לעברית בסיס עירוני. אף כי מעטים בלבד השליטו את העברית בביתם, מעמדה של העברית כלשונו הפומבית של היישוב הלך והתבסס. "השפה העברית", מציינת עדות משנת 1910, "היא השלטת בחיים הקולטוריים והציבוריים: קריאת שיעורים, בתי-עקד, אספות-עם ומועצות בענייני ציבור – כל אלה הם בעברית. ומי שאינו יודע את השפה העברית – הרי נסתמו בעדו כל מעיינות ההשכלה וההשתלמות, שהסכיבה יכולה להציע לפניו".²⁷ אף כי נוכחותן של שפות אחרות במרחב הציבורי לא פחתה, בהדרגה הפכה מרכזיותה של העברית מורגשת יותר ויותר.

גם במערכת החינוך גבר המיסוד, ומיוזמה פרטית של מורים מבודדים הפך החינוך העברי מקיף ומאורגן יותר. ייסודה של אגודת המורים בשנת 1903 אפשר האחדה הדרגתית של תכניות הלימודים ושל המינוח הנהוג בבתי הספר, וכדי לתמוך בכך אף יזמו המורים את הקמתו מחדש של ועד הלשון, שלא היה פעיל מאז פירוקו בשנת 1890, חודשים ספורים לאחר שכונן לראשונה. עם הקמת הגימנסיות העבריות בתל אביב ובירושלים נפתחה משנת 1906 ואילך האפשרות בפני הנוער הארץ ישראלי להשלים את חינוכו התיכוני בעברית. מרכזיותה של העברית קיבלה ביטוי פומבי

במלחמת השפות של 1913, עת נלחם היישוב על מקומה של העברית כשפת ההוראה בטכניקום שהוקם בחיפה (הטכניון של ימינו) ובבית הספר התיכון הצמוד אליו. המחאה פרצה באופן ספונטני, ולראשונה בתולדותיו פעל היישוב בארץ ישראל באופן עצמאי, בלא הכוונה ממוסדות התנועה הציונית בחוץ לארץ. המאבק הציבורי למען מעמדה של העברית במוסד האקדמי הראשון שנועד להיפתח בארץ ישראל סימן את העברית כלשונו המוצהרת של היישוב וכרכיב מרכזי בזהותו העצמית.²⁸

עם תום מלחמת העולם הראשונה העניקו הבריטים הכרה פורמלית להתבססותה של העברית ביישוב. על אף ריבוי הלשונות ששרר בקרב תושביה היהודים של ארץ ישראל, בכתב המנדט של 1922 נקבעה העברית כאחת משלוש הלשונות הרשמיות, בצד האנגלית והערבית. ההכרזה על העברית כלשון רשמית העניקה הכרה להישגיה עד אז, ובו בזמן גם נתנה דחיפה של ממש להמשך התבססותה בחיי המעשה. ממחישים זאת היטב דבריו של דוד ילין, מדמויות המפתח בוועד הלשון העברית, בהסתדרות המורים וביישוב העברי בכלל:

אחרי המלחמה העולמית [...] לבשו החיים בארץ ישראל צורה אחרת, ואתם יחד גם הלשון העברית, ותחת אשר בימי המלחמה היה אסור להדביק מודעה ברחוב בעברית, נהיתה הלשון העברית בתקף המנדט לאחת השפות הרשמיות של הממשלה, והממשלה היתה מכרחת להתחשב בעבודה זו, החל מן הפתקה שעל כל דלת ודלת של כל אחד מחדרי מחלקות הפקידות השונות ועד העתון הרשמי שהיא מפרסמת, ועד כל המודעות שהיא מדביקה ברחובות או שולחת לאנשים פרטיים, ועד לקבלת כל מיני בקשות של התושבים או שמיעת טענותיהם בבתי המשפט. [...] עתה נהיתה העברית באמת ללשון העם, ובכל אפן ללשון הדור הצעיר ברבבותיו.²⁹

ילין מדגיש את השינוי הגדול שחל במעמדה של העברית עם חילופי השלטון בארץ ישראל, אך במשפט המסיים את דבריו כלולה הסתייגות המרמזת על המעמד המורכב שהיה לה במהלך תקופת המנדט כולה. אמנם, מעטפת החיים ביישוב הפכה עברית באופייה, אך בצדה נהגו כפי תושביה היהודים של ארץ ישראל לשונות רבות ושונות. העדויות מן התקופה מציינות את "ריבוי השפות, מלבד העברית, שהילד שומע בסביבתו. לא רק ברחוב, ולא רק בערים, ששמה שומעים ממש עשרות שפות שונות, אלא גם בבית. וגם במושבות, שומע הילד מסביבו לכל הפחות עוד שפה אחת מחוץ לעברית".³⁰ רבים ביישוב דבקו בלשונותיהם הקודמות, אם מטעמים אידאולוגיים ואם מטעמי נוחות, ומימוש מעמדה הפורמלי של העברית כשפה רשמית הלכה למעשה

דרש מאבק מתמשך גם בתוך האוכלוסייה היהודית של ארץ ישראל, ולא רק אל מול השלטונות הבריטיים.³¹ אף כי מספרם הנומינלי של יודעי העברית גדל בהתמדה, גלי ההגירה ההמונית – שהורכבו בחלקם מפליטים שלא היה סיפק בידם להתכונן כראוי לשינוי – הקטינו באופן מחזורי את שיעור יודעי העברית בקרב כלל האוכלוסייה והגבירו את הרב-לשוניות.³² שנים רבות חלפו כטרם דחקה העברית את לשונות הדיבור הקודמות אל השוליים, ונוכחותן נותרה מורגשת מאוד בחיי הקהילה הלשונית הצעירה אפילו משהוקמה מדינת ישראל, והעברית הפכה לשפת המדינה.³³ לפיכך, על אף מרכזיותה ההולכת וגוברת של העברית, במשך כל תקופת היישוב לא פחתה התחושה שעצם קיומה רופף ונתון בסכנה. במהלך שנות השלושים והארבעים נמשכו הן המאבק לחיזוקה ולהפצתה הן העוינות הגלויה כלפי שפות אחרות.³⁴ עוצמתו של מאבק זה שיקפה את התפיסה שביסוס מעמדה של העברית הוא רכיב הכרחי בעצם הצלחתה של מפעל ההתיישבות בארץ ישראל. "כימי דור שלם נלחמנו בעד תחית לשוננו על אדמת האבות, שכלנו מודים שבלעדה לא תצלח כלל תחיתנו הלאומית [הדגשה שלי]",³⁵ קבעה ועדה שנוסדה בראשית שנות העשרים לקראת הקמתה של האוניברסיטה העברית בירושלים. ברוח דומה פנתה עיריית תל אביב אל תושביה בכרוז לכבוד שבוע השפה העברית במחצית שנות השלושים:

אל-נא תזלזלו בשפה העברית ואל נא תרמו בלבכם שבלי השלטת השפה הלאומית בתוכנו נוכל להשיג עמדה לאומית ולבנות כאן את ביתנו. עם שאינו מדבר בשפתו אינו עם, ואוי לו לאיש אשר בגלל זלזול בשפה יביא שואה ואסון על כל מפעלנו ביישוב ועל התרבות העברית בארץ.³⁶

התחושה שלא רק תפוצתה של העברית נמצאת בסכנה אלא גם עצם קיומה, הובילה להקפדה יתרה על כל גילוי של זלזול בה, ולו הפעוט ביותר. דוגמה מאלפת לכך מספק נושא השילוט. המתבונן בתצלומים, בסרטי ראינוע וביומני חדשות משנות העשרים, השלושים והארבעים, מתרשם מן החזות העברית שהקנה לעיר תל אביב השילוט בעברית, אך מתברר שאופי עברי זה לא הושג בלי מאבק. העירייה, מקצת התושבים וגופים כמו גדוד מגני השפה, האיגוד להשלטת העברית וועד הלשון היו ערים לכל חריגה מבלעדיותה של העברית בשלטים המתנוססים על לוחות המודעות ועל בתי העסק בעיר, ונתנו את דעתם לא רק לעצם השימוש בעברית, אלא גם לטיב הלשון, לגודל האותיות ולמיקומה של העברית ביחס לשפות אחרות. תשומת הלב

לפרטים טכניים לכאורה מעין אלה הייתה חלק בלתי נפרד מהמאבק הלא מתפשר למען העברית. "ראיתי שעל מכונת ההרכבה החדשה כתבו באנגלית למעלה ובעברית למטה את שם עת"א [=עיריית תל אביב]", כתב מזכיר העיר בתזכיר פנימי עם הגעתה של מכונית משא ובה מכל מים וצינור להזלפתם להרכבת האבק העולה מן הרחובות הלא סלולים שבעיר. "נא להודיעני מי החליט על סדר זה"³⁷. כאשר פנו אליו בעניין זה אנשי גרוד מגני השפה כמה ימים לאחר מכן, ענה להם מזכיר העיר: "עוד טרם שקבלנו את מכתבכם הנ"ל נתנה פקודה לשנות את הכתבת שעל המכונית"³⁸. רוח דומה משתקפת גם במכתב שנשלח מטעם העירייה אל בעל חנות ממתקים בעיר:

א.נ.,

מעירים לנו מחוגים שונים על יחס הפגיעה לשפת עמנו שהראה כב' [=כבודו] בזה שתלה על גבי חנותו שלט אשר בו קבע לשפה העברית מקום צנוע למטה ולשפה לועזית מקום בולט ומכובד למעלה.

היות ונוטים אנו לחשוב שהדבר נעשה בהיסח הדעת ובלי כונה מיוחדת, נרשה לעצמנו להפנות את תשומת לבו לרושם הרע שעוררה בקהל הפגיעה בשפה העברית ובטוחים אנו שכב' יתחשב עם רגשות הצבור ויקבע מקום מכובד לשפה העברית על שלטו.³⁹
(ראו גם איור 35)

בשל היחסים עם השלטונות הבריטיים לא יכלה העירייה לדרוש בלעדיות מוחלטת של העברית, משום שנדרשה לציית לחוקי המנדט שהכירו בשלוש שפות רשמיות בארץ ישראל. יחד עם זאת ניצלה את מעמדה החוקי של השפה לצורך המאבק בנושא השילוט. הסכנה העיקרית שנשקפה לה נבעה מהמשך השימוש בלשונות הגולה – ובראשן היידיש, הגרמנית, הפולנית והרוסית. לעומת זאת השפות הרשמיות, האנגלית והערבית, לא היו שגורות בפיהם של אנשי היישוב ועל כן לא נתפסו כאיום על מעמדה. לפיכך, לעתים תכופות הודגש האיסור על השימוש בלשונות הגולה מתוך התרתן של השפות הרשמיות:

על בעלי העסקים להחזיר מיד לעברית את מקומה המרכזי והעיקרי בכל צורות הפרסום – בבית העסק ומחוצה לו. כלשון-לואי רשאי הרואה צורך בכך להשתמש באחת הלושונות המוכרות כרשמיות בארץ, אבל לא בשום לשון אחרת.⁴⁰
גם בפרסום שלטים ומודעות צריך לשמור על המסורת הקיימת של תל-אביב: העברית, הלשון העיקרית, בצורה בולטת ויתר הלושונות הרשמיות של הארץ הזאת המוכרות

במנדט – אנגלית וערבית – אם משהו רוצה דוקא להשתמש בהן – בצדה. אבל אין כאן מקום ללשונות לועזיות אחרות שכל עולה חדש הביא אתו מארץ-גלותו, כפי שהונהג לצערנו בזמן האחרון.⁴¹ (ראו איור 36).

שמרו על רוחה העברי של תל-אביב!

(כרוז לארחיזי תל-אביב ולעולים החדשים)

בימים האחרונים קרו בתל-אביב כמה מקרים של התפרצות קנאית בלתי-תרבותית בגלל זלוזלים בלשון העברית ובשמות עבריים. לי כראש העיר הזאת, היחד-כבר הזדמנות להביע בעתונות את יחסי השלילי הגמור למעשים האלה, ואני מקוה כי לא ישנו עוד.

אולם יחד עם זה אני יכול לעבור בשתיקה גם על יחס הזלוזל ללשוננו ולרוחנו העברית, אשר פשה לצערנו בזמן האחרון בתל-אביב. יחס זה שאני רוצה להאמין, כי יסודו בשגגה ולא בודון – מצא עד כה את בטויו במודעות, בשלטים, בשמות לבתי-עסק וכיוצא באלה.

אין זאת, כי העולים החדשים, אשר לרם הכינו זאת פניהם אנו מקדמים תמיד בברכת אחים, לא הספיקו עדיין להתאקלם בתוכנו ולהסתגל לרוח העברית השורה בעיר הזאת מראשית הוסדה והיא המשוה עליה את ההוד המיוחד של העיר העברית הראשונה.

על כל עולה חדש רבא בשער עירנו לזכור, כי לא עיר מורחית סתם היא תל-אביב עם בליל עמים ולשונות אלא עיר עברית תרבותית, אשר לה רק לשון אחת ויחידה: לשון התנ"ך, וכל יתר הלשונות הזרות אשר הובאו מארצות נכר צריכות לפנות מקומן ללשון זו. בברונזוויל, למשל, גרים יותר מ-200,000 יהודים ובכל-זאת היא רק פרבר של ניריירק ולא עיר עברית. רב גם מספרם של היהודים בווייטשפיל, והיא רק פרבר של לונדון. ותל-אביב עיר עברית היא יחידה בעולם ברוחה ובלשונת ובמנהגיה ובכל אורח חייה.

כל קבוצי הגליות בתל-אביב צריכים לשכוח מעט-מעט את לשונות מולדתם החורגות ולהעשות לאומרי מלוכדת אחת, כי אם יביא אתו כל עולה חדש את לשונו הקודמת ויאסר להשתמש בה כאן – אנדרו אנו באיב? הן מגדל-בבל ניצור לנו כאן ולא מולדת עברית. גם את השמורת הפרטיים הזרים הצורמים את האוזן העברית יש להחליף כאן מעט-מעט בשמות עבריים טהורים, גם לבתי-העסק החדשים יש לקרוא שמות עבריים מצלצלים. לא, ונוס' ו,פמינה, אסטוריה' ו,טיטי, כי אם – שוק'מית, תרצה, יפה'נוף' וכיוצא באלה. הן עשירים אנתנו בשמות עבריים נפלאים. שמות הרים ועמקים וכפרים ומבצרים עבריים, וכמה מוסדות (ועד הלשון, ארגון להשלטת העברית, אגודת הסופרים ועוד) וגם אנשים פרטיים מוכנים תמיד לעזור בנדון זה לכל דורש. אנו שמחים לציין, כי בימים האחרונים נתרבו הפונים למוסדות הנזכרים בנוגע לשמות. כן רבים הם העולים הבאים בימים השוקדים באהבה ובמסירות על למוד הלשון העברית ומתגאים על כל מלה חדשה שרכשו להם. ואנו מקיים, כי גם האחרים ילכו בדרכם של אלה.

גם בפרטום שלטים ופודעות צריך לשמור על המסורת הקיימת של תל-אביב: העברית. הלשון העיקרית. בצורה בולטת יותר הלשונות הרשמיות של הארץ הזאת המוכרות במנדט – אנגלית וערבית – אם משהו רוצה דוקא להשתמש בהן – בצדה. אבל אין כאן מקום ללשונות לועזיות אחרות שכל עולה חדש הביא אתו מארץ-גלותו. כפי שהונהג לצערנו בזמן האחרון.

וכראש דעיר הזאת דוגני פוגד בודה אליכם, עולים חדשים ואורחים בקריאה:

שמרו על רוחה העברי של העיר הזאת, אשר עליה גאותנו וגאות היהדות כולה!

הסירו מקרבכם את אלילי הנכר, ודעו עברים דבורכם, בשמותיכם, בשלטיכם ובכל

חיי יובייכם!

מ. דינגנוף

איור 36 | "שמרו על רוחה העברי של תל-אביב!" מאת מאיר דינגנוף,

דיעות עירית תל-אביב, אדר תרצ"ד (1934)

עיריית תל אביב

לכבוד

הנדון: לשאלת העתזנות הלוע"זית העומדת במסדרו לרשות קהל מבקרינו.

א.נ.

תוך מערכות הימים הקשים העוברים עלינו, זה שלש שנים לא היה ספק בידינו לעמוד כמלואו על התופעה המעציבה של השטף עירנו על ידי שפות לוע"זיות וביחוד על ידי השפה הגרמנית.

כל השנים הייתה גאותנו על זה שתל-אביב, העיר העברית הראשונה, היא עברית בטבעה, באפיה, באורח חייה וראש וראשונה - בספחה. כל זרמי העולים לפניהם ולסוגיהם לפי ארצות מוצאם עשו תמיד את ההתאמצויות הדרושות לרכוש להם בהקדם את שפתנו ולהזקק רק לה בחיי יום יום.

בהיותנו עוֹקִים במלחמת קיום קשה ובמלחמת התגוננות לא שמנו לב במדה מספקת לעובדה כי הנה עלה זרם של תרבות חדשה האומר לשטוף אותנו ולקלקל כל חלקה טובה אשר בנו - טובה כאשר הבינוה אבותינו וכאשר מבינים זאת אנו עצמנו.

דבר פגע באופן קשה מאד באפיה ובצורתה של עירנו ומטמט סכנה רצינית גם לעתידה.

אם אין בידינו לנקוט בדרכים ובאמצעים בכדי להלחם בדבר הזה בבתינו פנימה, הרי מצוים אנו לעמוד על המשמר ולשמור על נכס יקר זה לפחות בחיים הצבוריים והפומביים בכל צורה וצורה.

בשורה ראשונה מופיעה העובדה שלא רק שבחיייהם הפרטיים ובבתיהם פנימה מוצאים אנשים אלה כי אין הם יכולים להיות נזונים כי אם מתרבות זרה בלבד ע"י עתונים לוע"זיים (ובמיוחד כאלה המופיעים לכונשנו, בארצנו ובתל-אביב עירנו), אלא שהדבר עוד מוגש להם כשי בבתי הקפה ובמסעדות.

רואה אנכי על כן חובה לעצמי ולעיר לשנות אליכם בבקשה ובדרישה שתתנו לנו ברצון ובשמחה את ידכם למלחמה להסרת הנוגע הזה ולהחזרת תפארת עבריותה המלאה לעירנו אשר אתם כמונו רוצים לדאוג בה סמל לעבריותנו המתחדשת ולא בכל חדשה.

דרישתנו היא ע"כ, כי תסירו מעל סולחנותיכם ותפסיקו להגיש ללקוחותיכם שי זה של עתונות לוע"זית וביחוד ובחור ראשון את זו המתפרסמת כאן בארץ שלא כספחה הרשמית אנגלית ועברית. מבינים אנו את הקושי אשר יגרום, במדה ידועה, לאותם מלקוחותיכם אשר סרם רכסו להם את השפה העברית, אולם לא הם הראשונים אשר באו הנה, לא הם הראשונים אשר היו צמאים לצרכי הרבות. קודמיהם ידעו להתגבר על הדבר הזה, לוותר על נוחיות זו ולעשות מאמצים נפשיים גדולים בכדי להזקק רק לשפתנו העברית ולאפשר לנו להעמיד עתונות מסלנו כאשר עלינו.

בידי כב' ובידי חבריו בעלי בתי הקפה והמסעדות בעירנו יש לעשות דבר גדול למען עבריותה של עירנו אשר העולם מכיר אותה כעיר העברית הראשונה.

מאוסר אהיה לקבל הודעה מאת כב' בחזור כי אמנם מצא לנכון לפניו, כי יהודי נאמן וכאזרח תל-אביבי מסור, להענות לקריאתי זאת ולהסיר, החל מהיום, מעל מקומו את נגע הלוע"זיות.

בכבוד רב,
י.ו.ר.

(ישראל רוקח)
ראש העירייה

עניינת תל-אביב-יפו
הארכיון העירוני
4-1416

יב/50.

בשנת 1939 הציע האיגוד להשלטת העברית שלא להותיר את עניין השילוט לרצונם הטוב של התושבים אלא לעגנו בחוק. הצעה זו דרשה לקבוע תקנות מפורשות שיקנו לשילוט ולשאר הפרסומים העסקיים "אופי עברי בולט". אחד הסעיפים בהצעה עסק במקומן של שפות אחרות, וקבע כי "בגלל צורך חיוני מותר להוסיף גם לועזית (כשפות הרשמיות בארץ) בתנאי שהעברית תכתב מעל הלוועזית ותתפש $\frac{2}{3}$ מהשטח הכללי של השלטן [ההגשה במקור]". כמו כן נתנו מנסחיה של ההצעה את דעתם על טיב העברית המשמשת בשלטים, ודרשו "לדקדק שהעברית של הפרסומת תהא נכונה מהצד הדקדוקי והסגנוני וגם מנוקדת כדי למנוע מקריאה משובשת. פרסומת שלשונה משובשת מעטה חרפה עלינו ומכשילה את הרבים".⁴² הצעה זו לא נתקבלה, אך היא מעידה על רוחו של המאבק.

תקופת המנדט עמדה בסימן המאמץ ליצור אווירה ציבורית המתנגדת לשימוש בשפות זרות, ואזרחים פרטיים וגופי ציבור כאחד הרבו לפעול למען העברית ונגד כל גילוי לנוכחותן של שפות זרות. פעילויות אלה הקיפו תחומים רבים ומגוונים: הקפדה על לשונם של מופעים, של סרטי ראינוע וקולנוע, של הרצאות, של נאומים, של תפריטים במסעדות ושל עיתונים שהעמידו בתי הקפה לעיונם של המבקרים בהם (ראו איור 37), התנגדות להרפסתם ולהפצתם של עיתונים בשפות זרות, תלונות על רוכלים שהכריזו ברחוב על מרכולתם בשפות אחרות, עמידה על זכויותיה של העברית במשרדי הממשלה ובתכתובת הרשמית ועוד. מאבק סיוזיפי ומתמשך במיוחד נועד לממש את הזכות לשלוח מברקים באותיות עבריות.⁴³ כל גילוי, ולו השולי ביותר, לזלזול בעברית או להעדפת שפה אחרת על פניה צפוי היה לזכות לתגובה.

מלבד גופים כמו ועד הלשון או הסתדרות המורים, שההגנה על מעמדה של העברית הייתה רק היבט אחד בכלל פעילותם, קמו ביישוב גם ארגונים שמטרתם היחידה הייתה קידום מעמדה של העברית והפצתה בציבור. הידוע שבהם היה גרוד מגני השפה, שהוקם מיד לאחר מותו של אליעזר בן-יהודה בשנת 1922 והיה פעיל עד מחצית שנות השלושים.⁴⁴ הגרוד נקט פעולות חיוביות רבות למען חיוזקה של העברית, כמו ארגון שיעורים בעברית, הענקת פרסים למצטיינים בלימודה, הפעלת מועדונים לעברית, ארגון שבוע השפה העברית ו"ימי סרט" – ימים מיוחדים שבהם נערכה ביישוב פעילות למען רעיון מסוים (במקרה זה העברית), וסרט נייר הוצמד לדש בגדם של התורמים למענו. אך יותר מכול יצאו לגרוד מוניטין בשל דרכי הפעולה המיליטנטיות שלו ובשל נכונותם של אנשיו לנקוט שיטות של איום וכפייה כנגד השימוש בשפות זרות. אנשי הגרוד נהגו להפריע במכוון לאירועים פומביים שלשונם לא הייתה

איור 38 | גדוד מגני השפה ושלטי "עברי – דבר עברית"

העברית, ואף למנוע בכוח את קיומם באמצעות נקיטת פעולות אלימות, החל בקטטות וכלה ביידוי אבנים והטלת פצצות סירחון. לעתים די היה בהתראה מראש שבכוונת הגדוד לפעול נגד אירוע מתוכנן כדי למנוע את קיומו. אנשי הגדוד אף נהגו להתערב בשיחות פרטיות שהתנהלו ברחוב בשפות זרות, להעיר למדברים ולהזכיר להם – בעל פה או בכתב – את הססמה "עברי – דבר עברית!" (ראו איור 38).
על השפעתה של פעילות זו מדווחים חברי הגדוד:

טילו שני חברי הגדוד באחת משכונות ירושלים ונפגשו בשנים מ"גדולינו". האחד, שכבר ידע והכיר את 'חוצפת' הגדוד, כבש פניו בקרקע ונשתתק. השני לא ידע דבר והוסיף לדבר. נתגלה שמנהיגינו מדברים גרמנית, כדרכם. וככל זאת הרי זוהי כבר מדרגה. יש מבינים כבר כי מה שמותר בצנעה אסור בפרהסיא.⁴⁵

"חוצפת הגדוד" הנזכרת בריווח זה באה לידי ביטוי גם בסגנון הנלהב והמתלהם שאפיין את מכתבי המחאה ששיגרו לאישים ולמוסדות שלא הקפידו די לדעתם בכבודה של העברית ואת הכרוזים שהפיצו בקרב הציבור:

עברי!

הנהגים מזלזלים בשפה בפרהסיה ופורצים כל גדר הנמוס בכבודם הלוועזי המחוצף ובבטוייהם הגסים ובלתי תרבותיים שהביאו אתם הנה מארצות הגולה!
הגיע הזמן לשים קץ לזלזול בשפה ולהפקרות ביחס לנמוס החברותי – וכידך לעשות זאת!

עברי! בהכנסך למרכבה ולאוטו פנה לנהג אך ורק בעברית! אל תענה לנהג, אם שפה אחרת בפיו!

בהכנסך למרכבה ולאוטו ובצאתך מהם ובשמעך קריאות ושיחות הנהגים בלוועזית אל תחשה, הערים על תקלה זו!

והיה אם הנ"ל יענך בחוצפה, רשום את מספרו והודיע זאת למוסדות האחראים שלנו!

אל תתן לשפה לוועזית ולנמוסים בלתי תרבותיים לשלוט בחיינו!

הנהגת גרוד מגני השפה⁴⁶

מורשתו של גרוד מגני השפה לא נעלמה כליל גם לאחר פירוקו, והדיו של המאבק האלים למען העברית ניכרים למשל במכתב שלהלן משלהי שנות השלושים, בתקופת מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט (המרד הערבי, 1936-1939):

ראי־נוע "מגדלור" עומד להציג באלה הימים את הסרט: "על־חטא" באדיש. הנוער וגם המבוגרים לא יעברו על זה בשתיקה, ובלי ספק יגיבו באופן חריף ויוכל היות גם גס. בימי מהומה ומבוכה העוברים עלינו לא רצוי לגבב מהומות נוספות פנימיות, היכולות להביא לידי התערבות הממשלה ולעג השכנים הזדונים.⁴⁷

טיבן של הלשונות הזרות שבהן לחמו תומכי העברית השתנה במהלך הזמן. בשנות העשרים הופנו המאמצים בעיקר כנגד לשונותיהם של עולי מזרח אירופה, ובראשן היידיש. בשנות השלושים התעצמה שוב תחושת הסכנה למעמדה של העברית בעקבות עלייתם ארצה של ה"יקים", יוצאי גרמניה, שנודעו בקושי שלהם – ובמידה רבה אף בחוסר העניין שלהם – להסתגל אל העברית (ראו פרקים א, ב). "תוך מערבולת הימים הקשים העוברים עלינו זה שלש שנים לא היה ספק בדינו לעמוד במלואו על התופעה המעציבה של השטף עירנו על ידי שפות לע"זיות וביחוד על ידי השפה הגרמנית והדגשה שליז", קובע כרוז שנשלח לבעלי המסעדות ובתי הקפה בתל אביב בשנת 1939 והציב בפניהם דרישה נחרצת להימנע מלהעמיד לרשות לקוחותיהם עיתונים בלוועזית

ראו איור 37).⁴⁸ נוכחותה של הגרמנית הורגשה היטב גם בתחומים אחרים, מהרצאות ואספות ועד שלטים ומודעות, והמאבק בה התנהל גם במישור האישי. דוגמה לכך היא סירובה המנומק של עיריית תל אביב להשיב למכתביו של אחד מתושביה, יוצא גרמניה, כל עוד לא ייכתבו בעברית:

מובטחני שלו היה לכב' הכרח לפנות, בכתב או בעל־פה, לעיריית פריס, לונדון, אמסטרדם או רומא, שגם בהן מרוכזים רבים מאחינו הפליטים מגרמניה – כי אז היה מוצא כב' צורך לפנות אליהן בשפתן הן, ולא היה מוצא אף כל מקום לטרוניות בנדון זה. גם לנו ישנה שפתנו, אשר בעמל וברמים ממש עלה בידי חלוצינו להחיותה ולעשותה שפה חיה שאפשר להשתמש בה גם בחיי יום־יום.

לדאבוני רואה הנני הכרח וחובה לעצמי לעמוד על שלנו ולבקש כי לפחות יהודינו יכבדו את השפה במדה מספקת, עד כדי עשית התאמצות להשתמש בה גם אם איננה שגורה בפיהם.⁴⁹

עיריית תל אביב נהגה שלא לטפל במכתבים בשפות זרות שנשלחו אליה בידי תושביה היהודים, והחזירה אותם בדרישה כי ישלחו מחדש בנוסח עברי. על פי רוב היו מכתבי הדחייה הללו קצרים, בני משפט אחד או שניים בלבד, ונימתם מנומסת ועניינית. "ר"פ [=רצוף פה] הננו מחזירים לכב' [=לכבודו] את מכתבו הכתוב לוועזית. נא לפנות אלינו בעברית", היה אחד הנוסחים הקבועים.⁵⁰ הסבר מפורט וטון נזוף מעין זה הנמצאים במכתב שהבאנו נדירים בהם מאוד. העוינות היתרה כלפי הגרמנית העולה ממנו משקפת לא רק את היחס השלילי שדבק בה בשל היותה, כפי שניסחו זאת פקדי העירייה, לשון "צוררנו ומנדינו",⁵¹ "שפת האויב, צורר היהודים, שעוד לא קם כמוהו בתולדות ישראל",⁵² אלא גם את היחס הלא אוהד כלפי דובריה הֵיקים. אלו בלטו בזרותם על רקע המנטליות המזרח אירופית ששלטה בקרב אנשי העליות הקודמות שכבר התאזרחו בארץ, ורבים מהם דבקו בלשונם ובתרבותם ולא הראו רצון מיוחד להשתלב בסביבה העברית שנוצרה ביישוב כמאמץ גדול.⁵³ מכיוון שכך, המאבק של שנות השלושים בגרמנית היה חריף לא פחות מן המאבק ביידיש, אף שמן הבחינה המעשית עלתה תפוצתה של היידיש בקרב אנשי היישוב לאין ערוך על תפוצתה של הגרמנית.⁵⁴

במהלך תקופת המנדט, ובפרט משלהי שנות העשרים ואילך, כבר הייתה אחיזתה של העברית בחיי היישוב נרחבת במידה כזו, שהרצון להשתלב השתלכות מלאה בחיי

הציבור חייב השגת שליטה טובה בעברית, אך בחיי היומיום שימשו בצדה לשונות רבות אחרות. במישור העקרוני וההצהרתי שררה ביישוב הסכמה נרחבת כי העברית היא לשונו העיקרית, אך מן הבחינה המעשית שלטה בו רב-לשוניות שעוררה חשש למידת יציבותה של העברית. הספקנות לא הייתה רק מנת חלקם של מדקדקים ומורי לשון, שחרדו לצכינותה של העברית בפי דובריה ונטו להדגיש את מידת השיבוש שבה. אפילו מתירנים כאברהם שלונסקי, שסבר כי העברית המדוברת שבפי הילדים "ראויה גם לחיבה, כי קסם בה"⁵⁵, עדיין חש בה אפילו בשנות הארבעים מידה של חוסר ממשות: "אתם", הוא פונה אל בני הדור הצעיר, "אתם יותר מכל האחרים, מבצרים בלב את הערובה, כי תהיה, כי במידת מה כבר ישנה לנו עברית חיה אמיתית, שידיה זריזות, פניה שוחקות, ופיה מפיק רסיסי-טל של משוכה וקונדסות [ההדגשה שלי]"⁵⁶. שלונסקי עצמו מספק בכתביו עדויות לא מועטות לממשותה ולחיותה של העברית בפי דובריה, ובפרט בפי הצעירים שבהם. חיות זו התגלתה לא רק בתופעות בתחום הלשון ממש – כמו צמיחתם של גילויי סלנג ודרכי הבעה החורגות מכל המתועד ברבדיה הקודמים של העברית – אלא גם כחדירתה של העברית לתחומים עממיים, בלתי ממוסדים, שאינם נתונים להכוונה מגבוה אלא משקפים שימוש ספונטני הצומח בפי הדוברים. תחום מובהק שכזה הוא שירי המשחק, שמקורם לא ידוע, והילדים מאמצים אותם מפי בני גילם, בלא מעורבותם של המבוגרים. בכתבתו ההיתולית של שלונסקי משולבים כמה שירי משחק, כגון:

היום היום היום קיבלתי חום

שתיתי מיץ,

עשיתי שויץ,

היום, היום!⁵⁷

*

אִינְסִי־דְרִי־פִיר

מנדלה שתה קפיר

הוא שבר את הבקבוק

וקרא "אינאלבוק"⁵⁸!

*

חת, שתיים, שלוש, ארבע –

המשיח עוד לא בא.

חמש, שש –
 אתה טיפש.
 שבע, שמונה –
 תחכמונה.
 תשע, עשר –
 אתה פרופסור!⁵⁹

שירים ודקלומים מעין אלה מובאים גם במקורות אחרים מן התקופה⁶⁰ ורכים מהם זכורים היטב לאנשים שקיבלו את חינוכם בעברית בתקופת היישוב, וגם לאחריה. נוסחיהם לא היו קבועים, אלא כצפוי מז'אנר עממי השתנו ממקום למקום ומתקופה לתקופה, והבדלי גרסאות מזעריים ומשמעותיים היו מסימניהם הבולטים. הדקלום השלישי למשל היה מוכר במיוחד בגרסה "אחת, שתיים, שלוש, ארבע / מגרמניה היטלר בא", שנפוצה בעקבות עלייתו של היטלר לשלטון בגרמניה, ובהגייה החורזת פרופסור תמורת פרופסור בסימו. נדמה שדווקא רדידותם התוכנית והלשונית של הדקלומים הללו היא המעידה יותר מכול על מידת החיות של העברית בקרב קהל היעד שקלט והפיץ אותם – הילדים ובני הנוער. בניגוד גמור ללשון הנמלצת של השירים הממוסדים שצעירים אלה נחשפו אליהם בגני הילדים, בכתי הספר ובמסגרות החינוך הבלתי פורמליות, שירי המשחק ושירי הרחוב נתנו מרחב ביטוי גם לעברית יומיומית, כחלק מצמיחתו של דור דוברים שהעברית הייתה עבורו לשון טבעית וילידית.

אם בקרב המבוגרים היה חשש מובן מדחיקתה של העברית מפני שפות מתחרות, בקרב הדור הצעיר לא היו לעברית מתחרים של ממש. "בראשית היתה העברית ללשון הילד [...]. שיחת ילדים עברית, ומשחק ילדים עברי ברחובה של עיר ובחביון גן ילדים"⁶¹, תוארה ראשיתו של הדיבור העברי. גם בעשורים שלאחר מכן נשמר פער מהותי בין האחיזה האיתנה שהייתה לעברית בקרב בני הדור הצעיר לבין אחיזתה הרופפת יותר בעולמם של המבוגרים. אלא שבשל היותה בראש ובראשונה לשונו של הדור הצעיר, ניצחונה המלא של העברית לא הורגש בכיטחון בטרם גדל משקלו של דור זה ביישוב ובטרם התבגרו אנשיו והחלו לתפוס עמדות מרכזיות יותר בחיים המדיניים, הכלכליים, הצבאיים והתרבותיים. התפתחות זו חלה רק בסיומה של תקופת המנדט, עם כניסתם של בני דור תש"ח לעמדות הנהגה ועם הקמת המדינה.

העברית המדוברת בתקופת התהוותה: סוגיית מקורות המידע

יעל רשף

האפשרות לשחזר את אופייה של העברית המדוברת ברובד המוקדם בהתפתחותה מוגבלת מן הבחינה הכרונולוגית לתקופת המנדט. העדויות מן התקופה העות'מאנית, שבה הופיעו לראשונה ניצניו של דיבור עברי, נוטות להיות כוללניות ולספק התרשמות כללית בלבד. טיפוסית לתקופה זו עדותו של ח"א זוטא, ממייסדי החדר המתוקן במזרח אירופה, על לשון התלמידות בבית הספר העברי ביפו שבו הוזמן ללמד בשנת תרס"ד: "שפת התלמידות כפה היתה אמנם פחות או יותר טבעית, אבל רבו בה מלים המוניות ז'רגוניות והדיוטיות, חטאים נגד השפה ורוחה, וגרוע מזה היתה לשון הכתב ללא כל הבנה בשימוש הלשון ובסגנונה"¹. לעומת לשונם של תלמידי החדר המתוקן העריך זוטא את לשון התלמידים בארץ ישראל כטבעית יותר אך משוכשת. הוא אינו מציין באילו שיבושים מדובר. בדומה לו מעיר בהכללה בלבד גם יוסף קלוזנר כעשור מאוחר יותר כי "לא רק התלמידים, אלא גם המורים פולטים מפיהם שגיאות דקדוקיות"². אף דברי רב צעיר (כינריו הספרותי של חיים טשרנוביץ) כי "בארץ ישראל אף המורים והמורות מרבים לדבר בשגיאות גסות, ולא עוד אלא שאינם משתדלים כל עיקר לדבר על פי חוקי הלשון, כאילו קלות הראש והשגיאות עושה את הלשון חיה ביותר"³ אינם מלווים בהדגמות. שתי רשימות מטיפוס "אל תאמר – אמור" שפורסמו מטעם ועד הלשון בשנת 1908 ובשנת 1911, שבהן באו שיבושי לשון רווחים ותיקונם בצדם, חריגות מאוד במהלך התקופה העות'מאנית, והן המקור היחיד המספק פרטים על קווי לשון ספציפיים מן העברית המדוברת של תקופה זו (ראו להלן).

המקורות מתקופת המנדט עשירים יותר בנתונים, אך גם הם אינם מספקים תמונה מלאה של הדיבור העברי. את העברית הכתובה של תקופה מכוננת זו אין קושי לחקור

גם כיום, משום שמגוון גילוייה שמורים בספרים, בכתבי עת וכמסמכים ארכיוניים. לעומת זאת יש קושי גדול לשחזר את העברית המדוברת של התקופה. עד תום תקופת היישוב נתפסו קווי הייחוד שהתפתחו בלשון הדיבור, ובפרט בעברית הילידית, כתופעות העתידות לחלוף מן העולם (ראו לעיל פרק ח). חוקרי הלשון התייחסו אל העברית השימושית בת זמנם כאל שיבוש של לשון המקורות כפי דוברים שאינם שולטים עדיין בשפה, ועל כן לא טרחו לחקור אותה בשיטתיות ולתאר אותה. רק בשנות החמישים של המאה העשרים החל להיערך מחקר מתאר של העברית בת זמננו. טיבה של העברית, כפי ששימשה בקהילה הלשונית הצעירה במהלך תקופת ההתגבשות שלה – מראשית ימיה ועד מחצית המאה העשרים – נותר במידה רבה עלום. כפי שיובהר בפרק שלפנינו, ההקלטות מתקופה זו נדירות, והן מתעדות את הרובד הפורמלי של הדיבור, ולא את לשון היומיום, ואילו המקורות שבכתב מתעדים רק באופן חלקי ומקוטע את תכונותיה של העברית המדוברת.

הקלטות

מיעוט ההקלטות מראשית ימיו של הדיבור העברי אינו מפתיע בהתחשב בעובדה שבעשורים הראשונים של המאה העשרים הייתה טכניקת ההקלטה חדשה יחסית ונמצאה בהישג ידם של מעטים בלבד בארץ ישראל. ההקלטה הייתה פעילות מסורבלת ויקרה, והיקף ההקלטות שנערכו במהלך התקופה היה מצומצם. יוצא מכלל זה בייחודו, בחשיבותו ובהיקפו הוא מפעלו החלוצי של המוזיקולוג אברהם צבי אידלזון לחקר המסורות המוזיקליות של היהודים, ובפרט יהודי המזרח. בשנים 1906-1922 חי אידלזון בירושלים וערך עבודת שדה מקיפה, שבמהלכה רשם בתווים והקליט בפונוגרף על גבי גלילי שעווה את מסורות הקריאה והמוזיקה של בני העדות שחיו בה. פירות מחקר זה ראו אור בשורה של ספרים ומאמרים, ובראשם חיבורו המונומנטלי "אוצר נגינות ישראל", שעד היום אין לו תחליף.⁴

בשל נדירותם היחסית של האמצעים להקלטתן ולהשמעתן של הקלטות, גם תקליטים שנועדו להפצה מסחרית ובהם שירים מפי זמרות וזמרים הופקו רק במספר קטן של עותקים במהלך העשורים הראשונים של המאה העשרים.⁵ הקלטות אחרות התמקדו מטבע הדברים בחומרים שנחשבו ראויים לתיעוד ולשימור, כמו נאומים של אנשי שם ומופעי תרבות בהשתתפות זמרים ושחקנים. כלל לא נערכו הקלטות המתעדות את רבדיה היומיומיים של העברית, ובהם גם העברית הילידית. מעט התיעוד המוקלט שנשתמר מתקופת היישוב מוגבל לרובד הלשון הפורמלית, כפי

שנהגה בפי דוברים שרכשו את העברית בכגרותם, ולשונם צבועה הייתה בסימני זרות ברורים.

האפשרות להוסיף פס קול מוקלט לסרטי קולנוע התפתחה אף מאוחר יותר מטכניקת ההקלטה כשהיא לעצמה. תעשיית הסרטים הארץ ישראלית, שהיקפה היה מצומצם, התמקדה בהפקתם של יומני חדשות וסרטי תעמולה, רובם בלא פס קול. יומן החדשות הראשון הדובר עברית, המתעד שיטפונות שפקדו את העיר טבריה, הופק אמנם בשנת 1934, אך בשנים לאחר מכן נותרו מרבית יומני החדשות אילמים.⁶ יומני חדשות מועטים לווו בפס קול מוזיקלי, וזעום מספרם של יומני החדשות שיש בהם קריינות עברית או תיעוד של נאומים.

עמידותן של ההקלטות מתקופה זו הייתה נמוכה, ורק מקצתן נשתמרו לאורך זמן. הקלטות שמע נעשו בתחילה על גילי שעווה, ולאחר מכן על תקליטים של 78 סיבובים לדקה, שכללו 3-5 דקות הקלטה בלבד. פס קול של סרטים הוקלט בשתי טכניקות שונות – על גבי סלילים נפרדים מאלו שעליהם הוסרטו התמונות או על רצועה צרה בשולי הסרט, אשר נטתה להישחק במהירות גדולה. ההקלטה על חומרים לא יציבים גרמה לכך שבמקרים רבים נשתמר מן הסרטים התיעודיים שהופקו במהלך תקופת היישוב רק הממד הוויזואלי, ואילו ההקלטות שהתלוו לתצלומים אבדו, נשחקו או נשתמרו באיכות כה ירודה עד שכמעט שאין להבין את הנאמר בהן. כפועל יוצא, החומר הלשוני האצור בסרטים שהופקו בארץ ישראל בתקופת המנדט מועט ביותר.

ערכן של ההקלטות שנשתמרו בסרטי הקולנוע לחקר התפתחותה של העברית הילידית מועט גם בשל טיבם של הטקסטים המוקלטים בהן. רובן מבוססות על טקסטים המוקראים מן הכתב ולשונם פורמלית וזוגית. רק לעתים נדירות ניתן לגלות בהן הבלחות של העברית המדוברת (השוו פרק יב, סעיף 19 וסעיף 25). אפילו בתחום ההגייה אין הן מתערות הגייה ילידית, אלא הגייה של העברית במבטא זר כבד (המחשה לכך תמצאו בקטעי הסרטים המובאים באתר הספר). מגוון של מבטאים ניכר בתקופה זו בעברית לכל רבדיה, משום שהייתה לשונה של חברת מהגרים (ראו פרק ח), ובעברית הפורמלית המשיכו המבטאים הזרים – בעיקר מבטאים אשכנזים לגוניהם – לשלוט ללא עוררין במשך שנים ארוכות, כל עוד היו אנשי האליטות רובם ככולם דוברים ילידים של שפות אחרות. הקשר הכמעט אוטומטי בין עברית פורמלית לבין מבטא לא ילידי משתקף היטב בטקסט מחורז שפרסם יוסי גמזו בשלהי שנות החמישים:

זה עלול להיות בחיפה, ואפשר בתל-אביב
 ואולי בעיר הקודש, או בעקרון, או בטבריה –
 על שלוש תיבות של 'תנובה' יעלה נואם חביב
 ויציג את הישגינו כפלקטים בגלריה.
 הוא יחליק פיסת קרחת ושעות שלמות ידגים,
 איך אומרים 'יחי אונחנו!' באקצנט הגליצאי.⁷

כאשר נכתבו השורות הללו כבר החלו אנשי דור הפלמ"ח, ילידי הארץ וחניכי
 החינוך העברי, לתפוס עמדות הנהגה ביישוב, אך עדיין היו מיעוט מבוטל מכלל
 אנשי הציבור. כיוון שכך, הוסיפה עברית שאיננה ילידית לשלוט כמעט ללא עוררין
 באירועים רשמיים. בתקופת המנדט, שבה מרבית ילידי הארץ עדיין לא הגיעו לבגרות,
 היה שלטונה של העברית הלא ילידית באירועים רשמיים מוחלט.

דיבורם הפומבי של אישי ציבור כפי שנשתמר בסרטי קולנוע מתקופה זו מדגים זאת
 היטב. בסרט "זאת היא הארץ", מסרטי התעמולה הידועים ביותר של התקופה, מצולם
 מאיר דיזנגוף, ראש העיר של תל אביב, כשהוא קורא נואם לציון 25 שנה לייסוד
 העיר. אף כי הקריאה חופשית מאוד, וניכר בה ההרגל לדבר ולנאום בעברית, בולטים
 במבטאו של דיזנגוף סממנים אשכנזיים מובהקים (אתר הספר, קטע סרט מס' 1). את
 הצורה הקימונו למשל, מקבילתה הפורמלית של הקמנו, הוא הוגה "הקימויִנו", כדרכה
 של ההגייה האשכנזית להגות חולם כ-[oi]. עברית רהוטה ושוטפת מתועדת בסרט זה
 גם בנאום של מרדכי לובמן, ממקימי ראשון לציון, במלאות חמישים שנה לייסודה
 (אתר הספר, קטע סרט מס' 2). כמו אצל דיזנגוף, גם כאן מסגיר מבטאו של הנואם
 את רקעו האשכנזי, ואת הצורות סבלנו ושתינו למשל הוא הוגה "סובלנו", "שותינו",
 במימוש הקמץ כ-[oi].

סרטי הקולנוע מתקופת היישוב הם בעלי ערך תיעודי רב בכל הנוגע להיבטים
 מסוימים של שימוש העברית. הם מלמדים למשל על חזותם העברית של יישובים
 בארץ, על נוכחותם של שלטים ומודעות בעברית במרחב הציבורי ועל טיב העברית
 הפורמלית בפי דוברים לא ילידים. לעומת זאת, תרומתם להיכרות עם טיב העברית
 המדוברת הספונטנית או עם טיב העברית הילידית שבפי הדור הצעיר מועטה ביותר.
 מלבד סרטי הקולנוע נשתמרו הקלטות גם בערכות של שיעורי עברית מוקלטים,
 שנועדו להפיץ את ידיעת העברית כלשון דיבור מעשית. שתי ערכות מסוג זה שיצאו
 לאור בתקופת המנדט הגיעו לידי: האחת היא הערכה שמוהדרת עם ספר זה. היא

הוקלטה בגרמניה בהפקתו של אשר פלכנר בשנת 1934; האחרת נערכה עבור חברת לינג'פון (Linguaphone) בידי דוד ילין, בשיתוף עם ארנסט סימון מבית הספר הריאלי בחיפה ויצחק ווארטסקי מן המכון ללימודי המזרח שלייד אוניברסיטת לונדון (ראו איור 39).⁸ על גבי הערכה לא צוין מועד הפקתה, אך ממכתב של דוד ילין לאשתו עולה כי ההקלטות החלו בלונדון בתחילת חודש תשרי של שנת תרצ"ה (שלהי 1934).⁹ שתי הערכות מציגות מבחר של שיחות בין שניים או שלושה דוברים בעניינים מחיי היומיום שהם בגדר הכרח למי שחפץ לסגל את העברית כדיבורו. בכל אחת מן הערכות מוקלטים שני גברים ואישה אחת.¹⁰ פרט לקריינית בערכה של פלכנר, שהעברית שבפיה אינה רהוטה, ניכר שהמוקלטים היו מורגלים בעברית לא רק כלשון כתיבה, אלא גם כלשון דיבור. עם זאת, מכיוון שההקלטות אינן כוללות שיחות ספונטניות, אלא קריאה מן הכתב של טקסטים שהוכנו מראש מתוך תשומת לב לשיקולים דידקטיים, יש בהן קווי לשון שאינם משקפים את העברית החיה בת הזמן, קל וחומר את הדיבור העברי החופשי.

הבדל ברור קיים בין שתי הערכות בתחום ההגייה: ההקלטות של פלכנר מתאפיינות במבטא ייקי בולט, ואילו בהקלטות של ילין אין סימנים למבטא זר מלבד הנטייה

איור 39 | ערכת התקליטים של דוד ילין

(2) שיעור שני .	(2) שיעור שני .
1. א. שלום, ארזון מאירי .	1. א. שלום, ארזון מאירי !
2. ב. שלום, ארזון יעקבי ! אנו מקווה ששלום לך .	2. ב. שלום, ארזון יעקבי ! אני מקווה ששלום לך .
3. ג. כן, תודה, וגם לך ?	3. ג. כן, תודה, וגם לך ?
4. ד. כן, תודה, אני ארגיש עצמי בטוב .	4. ד. כן, תודה . אני מרגיש עצמי בטוב .
5. ה. אתה נתייח את-השעור השני .	5. ה. עתה נתייח את-השעור השני .
6. ו. הברת מאירי ! אלה .	6. ה. הברת מאירי אשה .
7. ז. גם הברת לוי אלה .	7. ז. גם הברת לוי אשה .
8. ח. הברת מאירי והברת לוי הן שתי נשים .	8. ה. הברת מאירי והברת לוי הן שתי נשים .
9. ט. הברת מאירי אשתי .	9. ט. הברת מאירי אשתי .
10. י. אני בעלה של הברת מאירי .	10. י. אני בעלה של הברת מאירי .
11. יא. אני ואשתי ארזן ישראלים .	11. יא. אני ואשתי ארזן ישראלים .
12. יב. אתה אינך ארזן-ישראלי .	12. יב. אתה אינך ארזן-ישראלי .
13. יג. האם הברת מאירי אשה ?	13. יג. האם הברת מאירי אשה ?
14. יד. כן, היא אשה .	14. יד. כן, היא אשה .
15. טו. הנם אשה אשה ?	15. טו. הנם אשה אשה ?
16. טז. לא, אני נבר, אני אינני אשה .	16. טז. לא, אני נבר, אני אינני אשה .
17. יז. מה הברת מאירי והברת לוי ?	17. יז. מה הברת מאירי והברת לוי ?

13

(3a)

(3)

אזור 40 | תמליל שיעור 2 בערכת הלימוד של דוד ילין

להגות את הצירי כ-[eil], כדרכה של מסורת אשכנז. לעומת זאת מתבלט אצל ילין הניסיון להקפיד על כללי ההגייה המופתית של העברית. חי"ת, עי"ן ולעתים גם קו"ף מתממשות בהגייה המזרחית, וכן משתדלים הקוראים (אף שלא תמיד צלח הדבר בידם) לממש כהלכה את השווא הנע, את המפיק ואת המכפל (הדגש החזק). בשיעור השני למשל נסובה השיחה על אשתו של המורה, המכונה בהקפדה [haggeveret mezirli] (ולא hagveret). המורה מצדו מעיד עצמו כי הוא בעלה [basalah], בעי"ן לועית ובה"א הגויה (אתר הספר, הקלטה מס' 1; ראו אזור 40). בהזדמנויות חגיגיות במיוחד מממש ילין בהקלטות הללו אפילו את כללי ריפוי בכ"פ מעבר לגבולות המילה, כדרכו של המקרא. לפיכך, במילים הפותחות את הנאום הנרגש והנמלץ המובא בשיעור 38, "מה מאושרים הננו כולנו", הוא הוגה את המילה כולנו בכ"ף רפה [xullanu], משום שקודמת לה מילה המסתיימת בתנועה (אתר הספר, הקלטה מס' 2; ראו אזור 41). לשאלת רפיון בכ"פ ראו פרק יא, עמ' 230-231 ופרק יב, סעיף 5.

<p>6. ו. וכלנו עדים לפלא הגדול, והוא: חזית לשוננו היפה בתור שפה חיה ומדוברת.</p> <p>7. ז. והיום הנה חדשה נעשה ללשוננו להפיצה בעולם כלו, בהקבע למודה בלוחות-השמוע לדורות על ידי אחינו מר רוסטון מוסד מכון הלינגוֹפון.</p> <p>8. ח. מזה טוב חלקנו שזכינו לכל אלה בימנו.</p> <p>9. ט. וברוך הבוחר בעמנו ישראל ובארצו, שהחינו וקימנו והגיענו לזמן הזה.</p> <p>(76)</p>	<p>(38). שיעור שמונה ושלישים</p> <p>1. א. רבותי! ידידנו דוד ילין יגיד לנו דברים אחרים על אודות תחינו בארצנו. – מר דוד ילין!</p> <p>2. ב. אחי ורעי!</p> <p>מזה מאושרים הגנו כלנו לחיות בדור זה, הוא הדור אשר בו קמו לתחייה עמנו, ארצנו ולשוננו;</p> <p>3. ג. ומה יעלו לבי, אנכי יליד ירושלים, שראיתי את ארצנו בימי ילדותי בחרבנה, לראותה עתה בבנינה ובפריחתה בשוב אליה בניה-נרחיה.</p> <p>4. ד. בדורנו זה זכינו לראות בהתפתחות ערי ארצנו, בהוסד העיר היהודית הראשונה תל-אביב והתחדש החקלאות בישראל בכל מושבותינו וקבוצותינו החדשות.</p> <p>5. ה. בימנו התפתחה התרבות העברית וכית הספר העברי, למנון הילדים ועד האונברסיטה העברית,</p> <p>(75)</p>
--	--

איור 41 | תמליל שיעור 38 בערכת הלימוד של דוד ילין

ההקלטות של פלכנר והיחס בין לשונן לבין העברית השימושית של התקופה נידונים במפורט בספר זה. ההקלטות של ילין עדיין לא נחקרו, אך גם בשמיעה ראשונית ניכר כי יש בהן הקפדה יתרה על כללי הדקדוק המסורתי, כולל קווי דקדוק מקראיים שלא התאזרחו בעברית החדשה. בשיעור הראשון למשל שואל המורה את תלמידו מה שלומך, ובשיעור השני הוא אומר לו אני מקווה ששלום לך, שניהם ברוח דקדוק המקרא (והשוו להקלטות פלכנר – בניקוד אך לא בקרי – פרק יא, עמ' 231 ופרק יב, סעיף 1). דוד ילין ידוע היה כמורה שהקפיד עם תלמידיו בענייני המבטא, אך – כעדותו של גומפרץ – "המעטים שבהם [=במורי העברית הראשונים] ששמו לב למבטא, כדוד ילין וכיצחק אפשטיין, כמעט שלא מצאו הד להשתדלותם בין תלמידיהם"¹¹. שיעוריו המוקלטים משקפים בתחום ההגייה – וכפי הנראה גם בתחומי לשון אחרים – את העברית הנורמטיבית כפי ששאפו מקצת מכונייה להקנותה ללומדים, ולאוו דווקא את העברית כפי שנהגה בפועל בפי דובריה.

מקורות שבכתב

מידע על טיבה של העברית המדוברת בתקופת התהוותה אצור גם כמגוון של מקורות שבכתב, אך אלו אינם מתעדים אותה בשיטתיות אלא באופן חלקי, מקוטע ובמידה רבה מקרי. על המעוניין לחשוף את תכונותיה, או לפחות את מקצתן, לאתר את רסיסי המידע הפזורים במקורות הללו ולהרכיבם מחדש לכלל פסיפס. גם אם חלקים גדולים מפסיפס זה אבדו לבלי שוב, אותם השרידים שנשתמרו ממנו מעידים על קווי המתאר הכוללים שלו ומאפשרים לשער – לפחות בקווים כלליים – מה היה טיבו המקורי. סקירה שכזו מובאת להלן בפרק י.

יש להקדים ולומר שמבין המקורות הכתובים העומדים לרשותנו, דווקא הספרות היפה דלה מאוד כמקור מידע על טיב העברית המדוברת, בניגוד למה שניתן היה אולי לצפות לנוכח מרכזיותה של לשון הדיבור בספרות היפה הנכתבת כיום. אף כי טקסטים ספרותיים לעולם אינם משקפים במדויק את לשון הדיבור, אלא מספקים לכל היותר עיבוד מסוגנן שלה, בין הסופרים הפעילים כיום בספרות העברית יש רבים היודעים להעמיד דיאלוג ספרותי אמין, הנותן ביטוי לרבות מן התכונות האופייניות ללשון הדיבור. לעומת זאת בראשית ימיה של הספרות העברית החדשה נעדרו הן המיומנות הן הנכונות להעניק ייצוג ממשי לעברית המדוברת, ופרט לחריגים מועטים לא ניתנה בטקסטים הספרותיים דריסת רגל לקווי לשון שמקורם בדיבור.

העיכוב במתן הייצוג לעברית המדוברת נבע בחלקו מעוצמתה של המורשת הלשונית והספרותית הפנים-עברית שמקורה בדורות הקודמים. יוצרי הספרות העברית החדשה – שפעלו על אדמת אירופה בשלהי המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים – עיצבו את כתיבתם בלא מגע ממשי עם תהליכי הצמיחה של העברית המדוברת שהחלו להתחולל באותה התקופה בארץ ישראל. לשון הדיאלוג העברי בתקופה זו ינקה מן היידיש ועוצבה בהשפעתם של דפוסי הבעה שנשאלו מספרויות אחרות, ובראשן הספרות הרוסית.¹² מורשת זו לא זנחה גם עם מעבר מרכז הכובד של הספרות העברית לארץ ישראל ולרשותם של סופרים שהעברית הייתה לשונם הילידית והטבעית.¹³ בשל הרתיעה ממתן ביטוי ללשון היומיום, על שיבושה וחרגינותה מלשון המקורות, דובבו מרבית הכותבים את דמויותיהם בסגנונות שיכולים היו להיווצר גם בלא קיומו של דיבור עברי כלל ועיקר. אופייני לתקופה הקטע שלהלן משיחתה של חבורת הילדים בגרסתו העברית של הספר אמיל והבלשים, שיצאה לאור בשנת

– סכנה יש תמיד במקרים כאלה, – השיב אמיל, – וכל הירא ייכבד נא ויישב בבית!

– כלומר, כוונתך לומר בזה, כי הנני פחדן? – קרא טרוגוט וקפץ ממקומו מוכן לתגרת ידיים.

– הרפו! – גער הפרופסור, – מחר תתקוטטו ולא עכשיו. מה ההתפוצצות הזאת? אתם מתנהגים ממש כמו... כמו ילדים!

– והרי באמת ילדים אנו, – אמר לפי תומו דינסטג הקטן.¹⁴

במקומות אחרים בספר זה משולבים ביטויים שמקורם בלשון הדיבור של התקופה, אך בקטע זה אין דבר המעיד על כך שבעת פרסומו כבר הייתה שגורה בפיהם של ילדי ארץ ישראל עברית ובה רבדים של סלנג ושל לשון עממית. כדיאלוגים הספרותיים של התקופה – תרגום ומקור, לילדים ולקהל הקוראים הבוגר – הסתמכה על פי רוב שיחתן של הדמויות על עברית נמלצת, רחוקה מרחק רב מן העברית השימושית של חיי היומיום.

מועטים ביותר היו הסופרים שגילו רגישות לטיבה האמתי של העברית המדוברת. מקום מיוחד שמור ביניהם ליוסף חיים ברנר, שייחודו בקרב בני דורו התבטא בעניינים רבים, ובהם גם הניסיון לתת ביטוי לעברית בת־הזמן.¹⁵ את דעתו המפורשת על העברית המדוברת הביע ברנר לא אחת. כך למשל הוא כותב בסיפור "מהתחלה" (1922):

החבריה של אביתר היא דוברת עברית, השפה השוררת בבית־הספר, אבל היא אינה דוברת; היא מגמגמת. זוהי חבריה של צעירים אילמים כמעט, צעירים בלי לשון כלל. יוצאים מפיהם מיכנית איזו צלצולי הברות, הדומים לעברית החדשה, אבל בלי קשר, בלי טעם. מלה עברית, שיודעים אותה, משתמשים בה, בה בלבד או בצירוף עם עוד מלה, אבל מבלי לבנות מן המשפטים הקטועים שום מאמר שלם. [...] הדלות הנוראה בכיטוי, בכלי המחשבה, מתבלטת עם כל נסיון הכי־קלוש לדבר על ענין יוצא מגדר המשחק בקלפים. הגמגום גדול לא רק בהתפארות בראיוני־האהבים, דברים שרמיזות וחצאי מלים יפים למסירתם, אלא אפילו בענין יורדי, כמלחמה התמידית עם המורים, [...] המלה העברית נשארה זרה לנכרים הללו: אינה מקשרת, אינה מרוממת, אינה מגידה כלום.¹⁶

בסיפוריו של ברנר פזורות רק רפליקות מועטות שמשולבים בהן פרטים על טיב העברית המדוברת בפי בני הדור הצעיר, ובהם שימושים כמו חופץ, מדגדג לי, מגרד לי, כסא בעד לשבת, חכה עליי.¹⁷ מהימנותם כמשקפים נאמנה את לשון הדיבור מוכחת בחלקה מהיקרותם במקורות אחרים מן התקופה, ובחלקה מהשתמרות מקצתם בעברית המדוברת עד ימינו. עם זאת מספרן הקטן של הדוגמאות הללו בכתביו של ברנר מגביל את האפשרות לשחזר על פיהן את טיב העברית המדוברת שהיה עד לצמיחתה.

הדרתה של העברית המדוברת מן הספרות הקנונית נותרה בתוקפה במהלך כל תקופת היישוב בכל הז'אנרים הממוסדים של המערכת הספרותית – פרוזה, שירה, מחזות, תרגומים, שירי זמר, ספרות ילדים. רק בסוגי כתיבה ייחודיים, שלא נחשבו לרציניים או למחייבים, שימשה לעתים לשון הדיבור משאב פעיל וזמין. בראש ובראשונה מדובר בפזמוני הבידור שנועדו לכימה הקלה, ובפרט אלו של אברהם שלונסקי, שעסק בכתיבת פזמונים בעיקר בין ראשית שנות העשרים למחצית שנות השלושים, ואלו של נתן אלתרמן, שהפך משנות השלושים ואילך לדמות הדומיננטית בעיצובו של פזמון הבידור העברי. פזמוני הבידור של שלונסקי ואלתרמן אמנם לא הושתתו על העברית המדוברת, אלא נכתבו כמו שאר יצירותיהם בלשון וירטואלית ועשירה, אך כאמצעי להעשיר את מרקמם הלשוני שילבו בהם שלונסקי ואלתרמן קווי לשון מן העברית המדוברת, שלא הלמו את תחומי היצירה המחייבים יותר. העירוב המפתיע, הלא שגרתי, בין חומרי לשון גבוהים ונמוכים תרם ליכולתם של הפזמונים לשעשע את הקהל ולהעלות על פניו חיוך.¹⁸

תפקיד דומה מילאה אצל שלונסקי לשון הדיבור, ובפרט רובד הסלנג שלה, ביצירה ההיתולית לילדים **ספר עלילות מיקי מהו**.¹⁹ אם בפזמון הבידור נתפסה הפנייה אל העברית המדוברת כמהלך טבעי ומוכן, הלגיטימציה שנתן לה שלונסקי בטקסט שהופנה לילדים – ואמור היה להיות בעל ערך חינוכי ודידקטי – נתפסה כשערורייתית ורבים מתחו עליה ביקורת (ראו איור 42).

פזמוני הבידור ו**ספר עלילות מיקי מהו** הם דוגמאות ייחודיות במכלול היצירה הספרותית של התקופה למתן ייצוג לעברית המדוברת. אצור בהם חומר רב – גם אם מפוזר ומעורב בחומרי לשון אחרים – על דרכי ביטוי שנהגו בעברית המדוברת בשנות העשרים, השלושים והארבעים של המאה העשרים. יתרונו העיקרי של החומר המשוקע בהם הוא בייצוג שניתן בו למגוון גדול של תופעות ככל מישורי הלשון. 'ו'ם אמרתי כבר, אז מה? / ת'עקר עוד לא גמרתי / כאן יש להקה שלמה',²¹ כותב שלונסקי ומשקף תכונות הגייה מוכרות של העברית המדוברת; "גדולי הדור חוקרים את העניין

כולו / והם אומרים: נו, לא תחמוד, זה עוד בסדר, אך לא תגנוב ולא תגזול קצת... למה לא?" כותב אלטרמן, ומשקף דרכי ביטוי המאפיינות אותה במישורי התחביר והשיח.²² בפזמון הבידור שולבו גם פריטי לשון מן הסלנג של התקופה, ולפרקים הוא מלמד על דרכי הבעה שהיו נפוצות בשעתן אך נפלטו מן השפה בהמשך. שלושה ביטויים מעין אלה, שהיו מקובלים בשתי גרסאות מתחרות – אכל/נחל חרבון, מנדנד על הלב/הנשמה, איין/ברזל בטון – נידונים במפורש אצל שלונסקי:

אָד, אַגב, פֿאַן יִשׁ וְכּוּחַ,
וְתַמִּיד אֵינִי בְטוּחַ
אֵיךְ יוֹתֵר נְכוֹן, בְּכֹלֶל:
הוּא "אָכַל" אוּ הוּא "נָחַל"?
יִשׁ גַּם שְׂאֵלָה אַחֶרֶת
שְׂעָרֵינּוּ מִתְבָּרֵרֵת
"מְנַדְנֵד" – וּבְכֵן, עַל מָה:
עַל "הֶלֶב" אוּ "הַנְּשָׁמָה"?
וְקִשְׂיָה שְׁלִישִׁית: מִתִּי זֶה
נוֹהֲגִים לוֹמֵר פֿאַן: "אֵיזֶן!"
וְאוּלַי יוֹתֵר נְכוֹן
לְהִגִּיד "בְּרִזֶל-בְּטוֹן"?²³

הייצוג של פריטים מלשון הדיבור בשולי המערכת הספרותית מעיד כי היעדרותה ממרבית גילוייה של הכתיבה הספרותית בתקופת היישוב נבעה משיקולים סגנוניים, ולא מהכרח. לא היעדרן של אפשרויות הוליד את הסגנון המליצי ששלט בספרות העברית של התקופה, אלא הוא משקף בחירה של הכותבים להתרחק מרבדיה היומיומיים של השפה ולהשתית את כתיבתם על רבדיה הנמצאים, בעלי הצביון הספרותי המובהק.

לשון נמצאת, נעדרת הדים ללשון הדיבור, שלטה גם במרבית גילוייה האחרים של העברית הכתובה, החל בלשונם של מכתבים אישיים וכלה בסגנון הכתיבה המקובל בעיתונים. "הדברים הגיעו לידי כך, שאפילו את העניינים הפשוטים ביותר – את הכרוניקה על שריפה של-מה-בכך, או הטלת קנס על עברייני ההאפלה, – מנסחים אצלנו ניסוח נמלץ ופתלתול", קובל שלונסקי.²⁴ העדפה ברורה ללשון מסוגנת

אפיינה גם את כתיבתם של בני הדור הצעיר, שהעברית הייתה לשונם העיקרית, ולעתים לשונם היחידה. בטקסטים פרי עטם של צעירי ארץ ישראל נדירים הסימנים ללשונם המדוברת, וטקסטים פרטיים כמו יומנים ומכתבים אישיים לא נבדלו בסגנונם מטקסטים פורמליים יותר, דוגמת חיבורים לבית הספר או טקסטים שנועדו לפרסום בעיתונים ובעלוני תנועות הנוער.²⁵

סגנון הכתיבה האופייני לצעירים דוברי העברית משתקף למשל בקטע שכתב ביומנו ב־25 באוקטובר 1910 דב הוז, תלמיד המחזור הראשון של הגימנסיה הרצליה:

וגם עכשיו אין אמר ודברים בפי. והלא דבר מה מעיק על הלב, מכאיב אותו? ! רק אביט לשמימה, לעננים הקטנים השטים ועוברים, שטים ומתרחקים כאלו נמאסה גם להם הארץ הזאת; רק אביט השמימה לעננים המאדמים, כאלו מכסים גם הם בדם. כאלו ביחד עם האד של המים והדמעות עלה אליהם גם הדם הנשפך; רק אביט אל כל זאת והמעקה עוד תכביר על לבי והכאב עוד יתעורר בתוכי.²⁶

מליציות דומה, אופיינית לתקופה, מתגלה גם במכתב אישי שכתבה בשנת תרצ"ג נערה כבת 20, דוברת ילידית של העברית שלא ידעה שפות אחרות מלבדה, לאחד מחבריה:

אתה בוודאי מתפלל על שלא קבלת תשובה כל שהיא על מכתבך ההוא. והאם בנת לרעי? התוכל להצדיקני כאז? הייתי באותו יום על ידכם. לא יכולתי שלא לנסוע כשם שגם לנסוע לא יכולתי. מזלי גרם שאשב משעה 1 על הכביש ואחכה לאוטו. וגם פה עוד לא חדלה מלחמתי.²⁷

הפער בין העברית המדוברת לעברית הכתובה לגילוייה השונים נותר בעינו במהלך תקופת היישוב כולה, ורק בשנות החמישים של המאה העשרים החל רישומה של העברית המדוברת להתגלות בהיקף נרחב "בעלוני תנועות הנוער, הגדנ"ע והצבא, בפזמונים, במערכוני הציזבורון, בתכניות להקת הנח"ל (ולקהות צבאיות אחרות שקמו בסוף שנות החמישים), במחזות לילדים ולמבוגרים [...] ובספרות לילדים ולנוער".²⁸ אנשי הומור וסטירה כמו עמוס קינן, חיים חפר, דידי מנוסי, דן בן אמוץ, שאול ביכר ויוסי גמזו החלו להעמיד את לשון הדיבור בתשתיתם של פזמונים, קטעי הומור וטקסטים פובליציסטיים, או לפחות לשלב בהם רכיבים השאובים ממנה, ובפרט

מזן הסלנג. ידועים במיוחד מתקופה זו טורי "עוזי ושו"ת" מהעיתון הארץ, "ילקוט הכזבים" שהתפרסם במשא או "כשבגרש היה חור" מהעיתון במחנה, ואשר קובצו בחלקם מאוחר יותר ויצאו לאור כספרים. בד בבד החל הסלנג של אנשי הפלמ"ח לקבל ייצוג מסוים גם בספרות היפה, בעיקר בתחום הלקסיקלי, ביצירותיהם של סופרים ילידי הארץ כס' יזהר ומשה שמיר.

הטקסטים הספרותיים והסטיריים מתקופה זו, שבה פרצה לראשונה העברית המדוברת אל תחומי העברית הכתובה, מתאפיינים תכופות בגודש לא טבעי של יסודות דיבוריים או דיבוריים לכאורה. דוגמה לכך היא קטע בשם "צברית כהלכה או שעור בצברית בסיסית", שפורסם בעיתון במאבק במחצית שנות הארבעים, וניכר כי מחברו ניסה לדחוס לתוכו כמה שיותר ביטויי סלנג:

- האם לבו תמיד טוב עליו?
- איך לפעמים. לפעמים הוא מרגיש זיפת־איזון, ולפעמים הוא גם סתם מזופת.
- מתי?
- כשהוא חטף חרבון, כשקיבל חזוק, כשנתנו לו מנה, בקיצור, כשהתחרבן כהוגן אצל בחורה.
- כלומר?
- נו, כשהוא משתגע אחרי בחורה והיא מצפצפת עליו או מותחת אותו.²⁹

האופי המאולץ של טקסטים מסוג זה נברל במובהק מן המצוי בטקסטים אותנטיים שכתבו בני הדור שאת דיבורו נועדו לחקות. באלו משתקפת השפעתה של לשון הדיבור רק באופן מצומצם מאוד. כך למשל סקירת כשבעים עמודים מהספרון פרקי פלמ"ח, שיצא לאור בעריכתו של זרובבל גלעד בראשית שנות החמישים, העלתה כעשרים שימושי לשון בלבד המייצגים את לשון הדיבור ואת הסלנג,³⁰ ורבים מהם אף הוכאו במירכאות המבליטות את חריגותם במסגרת הלשון הכתובה. אך למרות הבדלי השכיחויות הבולטים בין הטקסטים הללו לבין הטקסטים הסטיריים, עצם נוכחותם של פריטי לשון מעין אלה במגוון של טקסטים – ספרותיים ואחרים – משנות החמישים ואילך מדגישה את היעדרם מן הרוב המכריע של הטקסטים מתקופת היישוב. מרבית העדויות על טיבה של לשון הדיבור אינן משוקעות בתקופה זו בספרות היפה ובטקסטים המושפעים ממנה, אלא בחיבורים מסוגים אחרים לחלוטין.

חיבורי תיקוני הלשון

המקור העשיר ביותר למידע על טיבה של העברית המדוברת בעשורים הראשונים לקיומה הוא חיבוריהם של חוקרי הלשון. על אף חשיבותם, תרומתם של חיבורים אלו להיכרות עם טיבו של הדיבור העברי בתקופה זו מוגבלת, משום שאין אלו מחקרים בלשניים, אלא רובם ככולם הם חיבורים דידקטיים שמטרתם תיקון הלשון ושיפורה. מוקד עניינם של חוקרי הלשון היה ברבדיה הקדומים של העברית, ועל כן כמעט שלא עסקו בתהליכי התגבשותה של העברית המדוברת בזמן התרחשותם.

לפחות עד מחצית המאה העשרים לא ניתנה לגיטימציה לחקר לשון היומיום גם בידי אלו שזיהו – למרות השונות הלשונית העצומה ששררה בה – את קווי הגיבוש ההולכים ומסתמנים בה. "כמעט כל האנשים המכריעים כיום לגבי החנוך העברי בארץ, הן אנשי צבור והן בעלי מקצוע, גדלו בסביבה רוחנית אשר מלבד העברית שימשו בה גם שפות אחרות והם שולטים דרך כלל בשפות שונות", כותב בשנת תש"ה (1945) שלמה רב גויטיין, הממונה על החינוך העברי מטעם ממשלת המנדט. "יש לחשוש שהתפתחות חנוכנו מתעכבת לא מעט על ידי העובדה שקשה לאנשים הללו לתאר לעצמם את הרמות הרוחנית הפנימית של ילד שגדל בשפה העברית כשפת תרבות ודבור יחידה".³¹ דברים אלו תקפים גם לגבי תפיסתם של העוסקים ישירות בענייני הלשון.

ההבדל הניכר לעין בין לשון המקורות לבין שימוש הלשון הנוהג בציבור פרנס את התחושה שדיעתי העברית אינה מבוססת דייה, והתפיסה המקובלת הייתה שעדיין לא נוצרה בקרב הדוברים תחושת לשון דומה לזו המצויה בשפות שרציפותן ההיסטורית כשפות מדוברות לא נפגעה. היותה של העברית לשון טבעית בעיקר בקרב הדור הצעיר, ופחות בקרב הדוברים הבוגרים, רק חיזק את התחושה כי מדובר בצורת לשון נעדרת יציבות, שלא זו בלבד שדינה להשתנות עם חלוף הזמן, אלא שמן הראוי לכוונה ולתפחה בכיוון הרצוי (בעניין זה ראו גם פרק ח). מורשת ספרות תיקוני הלשון, שרקעה עוד בעברית הכתובה, תרמה גם היא למגמה זו, והעיסוק בעברית בת הזמן נשא אופי מחנך ונורמטיבי. רק לעתים רחוקות ניסו הכותבים לתעד מגמות שהסתמנו בלשון הדיבור, ועל פי רוב הייתה מטרתם להתריע על שיבושים ולנסות לתקנם.

הפרסום הראשון מסוג זה שראה אור בארץ ישראל היה ככל הידוע רשימה קצרה בשם "אל תאמר כך, אלא כך!" שנתפרסמה בשנת 1908 מטעם ועד הלשון בעיתון השקפה של אליעזר בן-יהודה.³² בעקבות דיון ב"שגיאות הרבות הנשמעות פה גם מפי הגדולים ואשר כפי הנראה היה להם ההרגל לטבע קים, שקשה לעזוב" הודיע ועד

הלשון שהחליט "לפרסם מעת לעת קבוצת שגיאות כאלה ותקוניהן". ברשימה מנויה שורה של שיבושים ובצדמם מקבילותיהם הרצויות, ולעתים גם הסבר קצרצר, כגון "א"ת [=אל תאמר]: דובק דובקים, חופץ חופצים, יורא יוראים, עומל עומלים, חוכם חוכמים, יוכל יוכלים, אלא: דְבֵק דְבָקִים וכו', "בתמונת תֵּאָר ולא בתמונת פועל"; "א"ת [=אל תאמר]: לויטי והלויטי חפצים, שאלתי והשאלתי כסף, אלא: לויטי והלויטי כסף, שאלתי והשאלתי חפצים". שימושים אחרים הנפסלים ברשימה הם: בעל מחבר ובעל עגלה, הבלתי בקי והבית ספר, עֵקֶרֶת הבית, גֵּלֶל תמורת בגלל, עבֹר תמורת בעבור, הֵעִיז תמורת הֵעִז ודומיו על דרך הכפולים, מעט קט תמורת מעט מאוד, לשנות ולשנן בהוראת חזרה, הלך בבית הספר, מאומה בהוראת "דבר מה" במשפטי חיוב, כעת לזמן הווה ועוד.

שלוש שנים מאוחר יותר הוציא ועד הלשון חוברת מקיפה יותר, בת שמונה עמודים, בשם "אל-תאמר – אָמַר", ובה הובאו, כלשון כותרת המשנה, "השגיאות השגורות בדבור" בשני טורים, שיבוש מול תיקונו. רבים משימושי הלשון המנויים ברשימה נותרו על מכונם בעברית המדוברת עד היום, למרות ניסיונות של קרוב למאה שנה לעקרם. לדוגמה:

אל-תאמר:	אָמַר:
אני יושנת	אני ישנה (עמ' 1)
אני מביא לך את...	אני מביא לך את... (עמ' 2)
האש נכתה	האש כבתה (עמ' 3)
היום בלילה	הלילה (עמ' 4)
כואב לי הראש	ראשי כואב (עמ' 5)
לקחו לי את...	לקחו ממני את... (עמ' 6)
אין לו את הדבר הזה	אין לו הדבר הזה (עמ' 7)
מאיפה לקחת את...	איפה לקחת את... (עמ' 8)

בצדמם מופיעים ברשימה גם זוגות מבעים שצד ה"אל תאמר" שלהם, ולעתים צד ה"אמור", זרים לאוזניו של דובר בן זמננו. לדוגמה:

אל-תאמר:	אָמַר:
אני יוכלָה	אני יכולה (עמ' 1)
אתה תִּכְנַס	תִּכְנַס (עמ' 2)

גַּלְכֶּה יחד! (עמ' 3)	גַּלְכוּ יחד!
לא נגעתי בו (עמ' 4)	אני לא נגעתי אותו
לי אֵינְי! (עמ' 5)	לי אֵינְי! (בהפסק)
יען כי אמר, או: יען אמר (עמ' 6)	יען שאמר
אני צריך לדבר הזה, או: הדבר הזה צריך לי (עמ' 7)	אני צריך את הדבר הזה

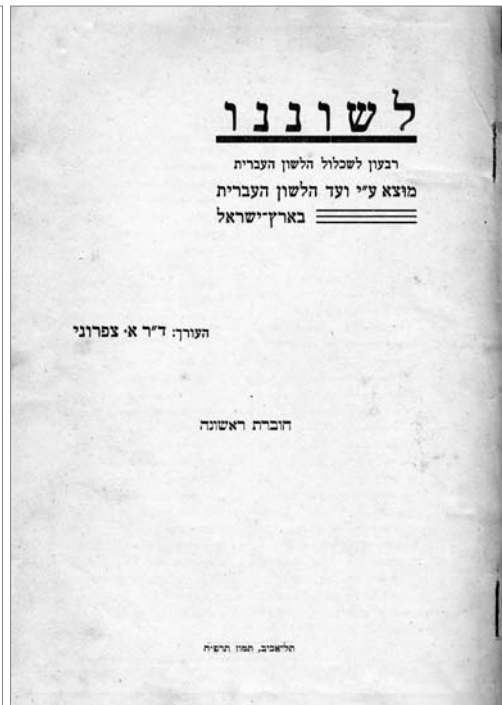
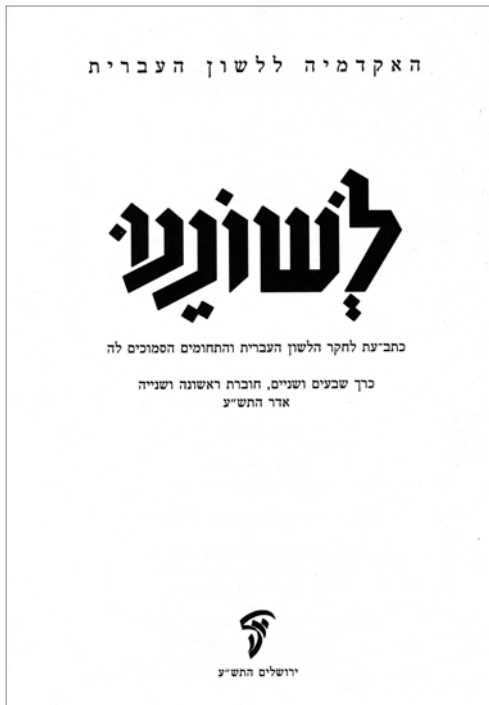
לעומת הרשימה משנת 1908, שרבים מן הפריטים המופיעים בה אינם מוכרים ממקורות אחרים וקשה להעריך עד כמה היו נפוצים בשעתם, הרשימה משנת 1911 כוללת בעיקר פריטים שיש להם סימוכין גם במקורות אחרים, וניכר כי שיקפו שימושי לשון שאכן הילכו בציבור בראשית ימיה של העברית כלשון דיבור. פרסומן של רשימות מטיפוס "אל תאמר – אמור" הפך לנוהג קבוע, ובמהלך תקופת היישוב – וגם לאחריה – יצאו לאור עשרות מהן. מוקד עניינם של מחברי הרשימות היה טור ה"אמור", שנועד לשפר את העברית הנוהגת בציבור, אך בלי שנתכוונו לכך העמידו לרשותנו בטור ה"אל תאמר" את אחד ממקורות התיעוד העיקריים לשימושי לשון שנהגו בדיבור העברי בראשית ימיו.³³

בצד הרשימות הלקוניות מטיפוס "אל תאמר – אמור" פרחו בתקופת היישוב גם גילויים אחרים, מפורטים ומנומקים יותר, של הכוונת הלשון. לפחות עד שנות השבעים של המאה העשרים הרבו עיתונים וכתבי עת שנועדו לאנשי המקצוע ולציבור הרחב לפרסם טורי לשון ומאמרים שהוקדשו לתיקון שיבושים. מקצת הכותבים פעלו מטעמם של ועד הלשון או מערכת החינוך, ואילו אחרים פעלו כבעלי סמכות מטעם עצמם, ואף זכו לעתים להכרה ציבורית נרחבת. כמה מטורי הלשון הללו קובצו ברבות הימים לספרים, דוגמת יד הלשון של יצחק אבינרי, שסיכם בשנת 1964 כמה עשורים של פעילות, זכה בפופולריות עצומה וניצב על מדף הספרים כמעט בכל בית.³⁴ סקירות מפורטות במיוחד על העברית המדוברת התפרסמו במסגרות מיוחדות שהוקדשו לענייני הלשון, דוגמת שני קובצי שפתנו בעריכת יוסף קלוזנר (תרע"ז, תרפ"ג) או עלונים שהוציא לאור גדוד מגני השפה במהלך שנות פעילותו. כמה קבועה לענייני הלשון סיפק כתב העת לשוננו, ביטאונם העיקרי של ועד הלשון ושל האקדמיה ללשון העברית, שהחל לצאת לאור בשנת 1928 וממשיך לפעול ברציפות מאז ועד היום (ראו איור 43). כבר בגיליונו השני הופיעה סקירה נרחבת במיוחד על "דרכי הלשון העברית בארץ ישראל" מאת יצחק אבינרי (רבלסקי), ובגיליונות הבאים הוסיפו להתפרסם מאמרים של אנשי לשון וחינוך על טיבה של העברית בת הזמן.

מאוחר יותר עבר מוקדו של עיסוק זה אל לשוננו לעם, שראשיתו בטור לשון בעיתון הארץ,³⁵ ובתש"ה הפך לפרסום עצמאי.

כל הפרסומים שיצאו לאור עד מחצית המאה העשרים נכתבו מתוך גישה נורמטיבית, ומגמתם הייתה לשרש שימושי לשון שהיו בגדר שיבוש לדעתם של הכותבים. לפיכך, אין הם מנסים לספק תיאור מלא או שיטתי של לשון תקופתם, אלא מתמקדים באותם התחומים שבהם סתתה מלשון המקורות. גילויים של קרבה ללשון המקורות לא תועדו בדרך כלל, משום שנתפסו כמובנים מאליהם, אך תהליכי שינוי שמקורם בהפיכתה של העברית ללשון חיה זכו לתיעוד נרחב (ראו במפורט פרק י).

לתיעוד מקיף זכו גם תופעות ששיקפו השפעת שפות זרות, ואשר רקען מוכר היה היטב לבני התקופה. בהשפעת אליין היידי למשל לא הבחינו רבים בין לבדי לבין בעצמי ונטו להחליפן זו בזו. כבר בשנת 1911 ניסה ועד הלשון להכניס סדר בעניין זה ברשימת התיקונים שפרסם, וכחריגה מדרכן של רשימות מטיפוס "אל תאמר – אמור"

צורפו לדוגמאות הערות הבהרה שנועדו לסייע לדוברים להבחין היכן לממש כל אחת מן המיליות, כגון:

אל-תאמר:	אמר:
אני נשארתי בבית בעצמי	נשארתי בבית לכדי (יחיד)
אני לבדי לבשתי את בגדי	בעצמי (בלי עזר) לבשתי את בגדי
אתה לכרך אמרת לי	אתה בעצמך (ולא אחר) אמרת לי ³⁶

לתייעוד נרחב במיוחד זכו בראשית ימיה של העברית המדוברת חריגות מן הנורמה בעניין תפוצתן של מילות היחס. דוגמה אופיינית מספק הפועל חיכה, שבהשפעת היידיש ווארטן אויף הופיע בדרך כלל בלוויית מילת היחס על. בתרנ"ה (1895) למשל כותב מארץ ישראל המורה דוד יודילוביץ "גמל כי אקח לשלוח עצים עזתה והברכתיו ברחוב, לפני המחסן שלי, וחכה עלי מן הבוקר עד הערב, ולא אחרתיו מעולם",³⁷ ועוד בשלהי שנות השלושים של המאה העשרים תועד מלשון הדיבור השימוש "אני מחכה עליך בחצר".³⁸ במכאן ומכאן של ברנר משתקף הניסיון לתקן נוהג לשוני זה בשיחה ששם ברנר בפי שתיים מדמויותיו: "אומרים שהציוניות עושה עכשיו חיל בחוץ-לארץ... יש על מה לחכות? – על מה? עלמה כבודה, תרשיני להעיר: אסור לומר 'על מה לחכות'; צריך לומר: 'למה'".³⁹ טיפוסית לתקופה הייתה גם הצבתה של בעד בהקשרים שבהם לא תשמש כיום, כגון "נקנה בעד הספרייה, קניתי בעד גרוש", "מחר אביא בעד להראות לך", "את כל הדברים בעד הסירה אני מביא".⁴⁰ השפעה זרה הורגשה גם בשימושן של מילות יחס אחרות, כגון: "אני הלכתי בבית הספר", "הזמנתי אורח על שבת", "החדר מלא עם זבובים" (ראו לשימושי מילות היחס גם פרק יא, עמ' 235; פרק יב, סעיף 31).⁴¹

עם צמיחתו של דור דוברים ילידי נפלטו באופן טבעי מן השפה רבים משימושי מילות היחס הנמנים במניין השיבושים בראשית ימיו של הדיבור העברי, אך שימושים אחרים השתגרו בה והפכו לדרך המלך. כך למשל נוהגים כיום מרבית הדוברים לומר "לקחו לי", "איש עם זקן ארוך", "לחם עם חמאה", "חותר עם הסכין", "מסתכל עלי", "זה מצליח לו נפלא" ורבים אחרים,⁴² בלא לדעת כי יש בכך קושי מן הבחינה הנורמטיבית ובלא להיות ערים לחלופותיהם.

התופעות שחלפו מן העולם מספקות ברובן עניין מוגבל למי שחפץ לחשוף את ניצני העברית המדוברת כפי שהשתגרה בפי הכלל. לעתים אף קשה להבין את רקען,

אבל יש שדווקא הן עשויות לשפוך אור על תהליכים שהיו פעילים במהלך עיצובה של השפה. בשנת 1908 למשל דרש ועד הלשון להימנע מלומר "אופן במוכן" ראוי ומתאים, אלא: אפן, כי אופן זה גלגל⁴³ ודרישה דומה חוזרת גם במקורות אחרים.⁴⁴ בחינת מכלול העדויות מן התקופה העלתה את ההסבר למקורו של אופן הגייה זה, שאינו מוכר עוד כיום, אולם היה נהוג בפי האשכנזים (ראו פרק יא, עמ' 225), ונמצא אף בהקלטותיו של פלבנר: בָּאָפֶן – בניקוד זה ובהטעמת מלרע (11052a), שיחה בין תייר ובין תושב, שורה 34).

הדור הקודם, שלמד את לשונו מתוך הספר, ידע בעיקר את המלה המקראית אופן, ועל כן אמרו בטעות: "בשום אופן לא, בכל אופן", במקום "בשום אפן לא, בכל אפן". במשך הזמן הצליחו המורים לתקן שגיאה זו, ובני הדור החדש רגילים לאמור אל נכון: "בכָּל-אפן, בשום אפן לא". אבל לעומת זה אינם מכירים עוד כנראה את המלה "אופן" במוכן גלגל, ולכן הם אומרים וכותבים בטעות אפנים, אפנוע [...] במקום הנכון אופנים, אפנוע.⁴⁵

הצורות אפנים ואפנוע אינן מנוקדות, אך מן ההקשר מתבהר כי הכוונה להגייה אופניים, אופנוע, המקובלת גם בימינו. אחיזה להגייה זו נמצאת אגב במילון בן-יהודה, שבו מסומנת הראשונה משתי המילים הללו כחידושו שלו ומנוקדת אָפְנִים.⁴⁶ קריאה מוטעית של צורות שההיכרות הראשונית עמן הייתה בכתב ולא בדיבור מבהירה גם את מקורם של פריטי לשון אחרים המתועדים בראשית ימיו של הדיבור העברי, דוגמת קוֹרָאָת, מוֹצָאָת,⁴⁷ שאינם נשמעים עוד בימינו, או אַמְנֵם שעדיין ניתן לשמעה לפרקים.⁴⁸

בשל מיעוטם של מקורות המידע האחרים על העברית של התקופה, חיבורי תיקוני הלשון הם המאגר הגדול ביותר לנתונים על טיב העברית המדוברת בראשית ימיה. איסוף כלל העדויות האצור בהם והצלבתן עם רסיסי המידע שניתן להעלות ממקורות אחרים מאפשרים – על אף חלקיותם – לשחזר רבות מתכונותיה של העברית המדוברת ולשפוך אור על קווי מבנה מהותיים שלה.⁴⁹

שטף המידע על העברית המדוברת המשוקע בספרות היפה ובספרות הבלשנית משנות החמישים ואילך גם הוא בעל ערך רב לחקר טיבה בתקופת היישוב, משום שהוא מעיד על היערכותה מיד עם סיומה של תקופה זו. היערכות זו לא נוצרה בשנות החמישים יש מאין, אלא הייתה תוצאה של תהליכי התפתחות שפעלו בשפה מאז

חידוש הדיבור העברי. תופעות לשון רבות הנרמזות במקורות מתקופת היישוב רק באופן חלקי ומקוטע נידונות לעתים קרובות בהרחבה במקורות מראשית ימיה של המדינה, ויש בכך כדי לשפוך אור על מעמדן ועל תפוצתן בשפה גם בתקופה מוקדמת יותר.

מקורות אחרים

לעתים ניתן לאתר מידע על קווי לשון שנהגו בעברית המדוברת בתקופת היישוב גם במקורות אחרים, מבודדים, לא בהכרח צפויים. איתורם של מקורות כאלה אינו מן הדברים הקלים והוא נתון ליד המקרה, אך על אף היקפם המצומצם יש להם תרומה רבה להיכרות עם טיב הדיבור העברי בראשית ימיו. אחד המקורות הללו הוא ספר בשם הילד בארץ-ישראל, שהוציאה לאור בתרצ"ה אשת חינוך בשם גיטל מייזיל, ובו ליקטה, על פי כותרת המשנה, "צרור יצירות של ילדים, מבני 1½ עד 13½ שנה בעל-פה, בכתב, בציור ובנגינה". הספר נכתב במתכונתם של ספרים דומים שיצאו לאור בלשונות אירופיות ונועד לספק הצצה אל עולמו הפנימי של הילד. לעומת חיבורים של אנשי חינוך אחרים, מטרתו של ספר זה אינה דידקטית כלל ועיקר:

הספר "הילד בארץ-ישראל" אינו אלא נסיון נועז למקוטעין, טפין-טפין, בלי התחשב בעמדתה של המלקטת, לחשוף את תמונות החיים הארצי-ישראליים, כפי שהם משתקפים בעיניו, לבו ומוחו של הילד. רק נסיון הוא להביא חומר מלוקט לפני כל אדם המתעניין, מבחינה זו או אחרת, בנשמת הילד בכלל והילד הארצי-ישראלי בפרט.⁵⁰

לדברי מייזיל, שיקולים של תקינות לשונית לא הנחו אותה כלל בעריכת הדברים:

החומר ניתן בלי "הנחות קודמות", בצורה גולמית, בלי חסר ויתור, בלי יפוי וקשוט, אלא דברים כמו שהם, כפי שיצאו מפי הילדים, כפי שהועתקו או צולמו מרשימות, יומנים, מחברות בתי ספר, ציורים וכדומה, בצרוף שמו של הילד, גילו, מקום מגוריו ומעמדו] הסוציאלי של הוריו.⁵¹

ואכן, רבים מן המבעים בספר כוללים קווי לשון שאין להם תקדים במורשת העברית הכתובה וניכר כי מקורם בלשון הדיבור. דוגמה לכך היא השיחה שלהלן בין אם לבתה בת השש:

האם: תלכי לישון מהר, אני צריכה ללכת לשיבה.
שלומית: תשבי על ידי, תהיה לך ישיבה הכי טובה.⁵²

בשיחה זו משמשת צורת העתיד (תלכי, תשבי) תמורת צורת הציווי המסורתית, כדרכה של העברית המדוברת גם בימינו (על מאפיין זה ראו גם להלן, וכן פרק י). שיקולי העריכה של מייזיל התמקדו במישור התוכן, ושאלות הלשון לא עמדו במרכז עניינה. לפיכך, המבעים הכלולים בספר אינם משקפים דווקא את לשון הדיבור, אלא מתעדים גם את הלשון הכתובה של ילדי התקופה. דוגמה אופיינית היא השיר שלהלן, שנכתב בידי ילד בן תשע וחצי, בן קיבוץ:

יְבוֹא הַגֶּשֶׁם
יֵרֵד עַל הַשָּׂדוֹת
יָבִיא הַגֶּשֶׁם
מֵיָם לְגִנּוֹת
הָאֲדָמָה תִּפְעַר פִּיהָ
כָּל הַתְּבוּאָה תִּרְיַע
אַחַר יַעֲבֹר רוּעָה עִם חֲלִיל
עַל הָרִי נִפְתָּלִי, בְּשִׂדְמוֹת הַגְּלִיל
[...]
הָרוּחַ יִפּוֹחַ
הָאֲדָמָה תִּנּוּחַ
הַנַּחַל יִגָּאֵה
הַתְּבוּאָה תִּשָּׂא⁵³

ספר זה מביא מבעים כתובים בצד מבעים שנאמרו במקורם בעל פה, והוא ממחיש היטב את דמותה הרבגונית של העברית על מכלול רבדיה בקרב ילדים שהייתה זו שפתם העיקרית או היחידה.

עניין רב מספק גם ספר בשם מִפְּנֵי (תרצ"ב), שבו כינסה איטה פקטורית, מורה בכיתה א, סדרה של רשימות שבהן דיווחה על הצלחותיה, קשייה ושיטות העבודה שנקטה בהן.⁵⁴ מטרתה של הכותבת דידקטית במובהק – שיתוף הקוראים בניסיון שצברה – אך אגב הדיון היא מספקת מובאות מדברי הילדים שיש להן ערך רב

בתיעוד דרכי הביטוי שנקטו בהן. כמו מייזיל תיעדה גם פקטורית כמידת יכולתה את הדברים כפי שיצאו מפייהם של הילדים, בלא להתערב בהם וכלי לתקנם, וזאת גם במקרים שבהם מידת החריגה מאמות המידה המקובלות של תקינות לשונית רבה עד כדי קושי לעקוב אחר רצף הדברים או להבין את כוונת הילד במלואה. כך למשל מנסה אחד הילדים להסביר איך משחקים במשחק ושמו "דודעס": "שמים את המסמר, עושים ככה, אז זה נכנס בתוך החול; אז אחכך [=אחר כך] הולכים בככה אז נתקע; ואם אובדים שני פעמים, אז זה הולך מהתחלה; אחכך כשבאים אצל הקונים וזה נתקע, אז צריך לאכול דודעס".⁵⁵ מדיניות אי-ההתערבות של פקטורית הופכת את ספרה למקור שאין כמותו להיכרות עם טיב דיבורם של ילדים בראשית תקופת המנדט.

החומר שפקטורית מביאה מגוון מאוד. בצד תיעוד של עברית שוטפת וילידית יש בו דוגמאות לחוסר שליטה בעברית, לעירוב של עברית ויידיש ולחוסר הקוהרנטיות האופייני ללשונם של ילדים צעירים. לעתים מופיעים שיבושים שלא היו שגורים בפי הרבים, אלא הופיעו בפי ילד מסוים בהזדמנות ספציפית, דוגמת הצורה כרם קרָמֶת תמורת קרן קימת בפי אחת הילדות. לעומת זאת במקרים רבים מתועדים בספר שימושי לשון אופייניים ומשותפים, דוגמת יְכַל תמורת יכול או לְתַנֶּת תמורת לתת.⁵⁶ שימושי לשון מפי ילדים מובאים כהדגמה לעניינים דידקטיים גם בידי אנשי חינוך אחרים, דוגמת האנקדוטות המרובות שמשלב ישראל רבקאי במחקריו על הפסיכולוגיה של הילד,⁵⁷ אך מרבית החומר משקף תופעות של לשון ילדים ממש. לעומת זאת בחיבוריהן של מייזיל ופקטורית ניתן ייצוג נרחב לתופעות המעידות על צמיחתו של סטנדרט חדש בדיבור, והם ראויים לציון מיוחד בשל מידת חוסר התערבות של הכותבות בטיב העברית שבמובאות.

החומר המשוקע בחיבוריהם של אנשי החינוך נברל במהותו מן החומר המובא בידי מתקני הלשון. אנשי החינוך משלבים בדרך כלל הקשרים שלמים מלשון הדיבור, המאפשרים מעצם טיבם למכלול מישורי הלשון לבוא לידי ביטוי – החל בהגייה וכלה במבנה המבע הכולל – ואילו מתקני הלשון נוטים להתמקד בצורה הבודדת. לעומת זאת מתקני הלשון היטיבו מאנשי החינוך לסנן את עובדות הלשון שבהן דנו. אצל אנשי החינוך נבחרו המובאות בראש ובראשונה לאור תוכנן ותרומתן האפשרית להבהרת העניין הנידון. אין הן משקפות בהכרח את השגור והמקובל בלשון בת הזמן, אלא את מה שנאמר במקרה בהזדמנות ספציפית. כיוון שכך, גדול בהן יחסית חלקן של תופעות הלשון האקראיות ושל תופעות במישור הביצוע, שאינן מהותיות למבנה השפה. תופעות מעין אלה מובאות גם בכתביהם של מדקדקים ומתקני לשון, אך הן

נדירות הרבה יותר, משום שעיקר עניינם היה לעקור תופעות חוזרות ולהשפיע על מגמות כוללות, משותפות למספר דוברים רב. למעוניין בתולדות השפה יש תועלת בשני סוגי המקורות, משום שהם משלימים זה את זה לכלל תמונה מלאה יותר של מצב הלשון מזו העולה מכל אחד מהם בנפרד.

מקבצים אחרים של עדויות מצויים במסמכים מן התקופה השמורים בארכיונים או בידיים פרטיות בלא שפורסמו, ועל כן קווי הלשון האצורים בהם אינם זמינים למחקר. על תרומתם האפשרית של מקורות מעין אלה מעידה למשל רשימת ביטויי סלנג משנת 1927, שנשתמרה בידי שרגא אירמאי, לימים חבר באקדמיה ללשון העברית, מתקופת לימודיו בגימנסיה.⁵⁸ רשימה זו, שפורסמה רק בשלהי המאה העשרים, היא מן העדויות המוקדמות ביותר על טיב הסלנג העברי, ובצד מילים וביטויים המתועדים גם במקורות אחרים מתקופת היישוב היא כוללת פריטי לשון שהיו ידועים עד פרסומה רק במקורות מאוחרים הרבה יותר (על הסלנג של התקופה ראו פרק י). שלמה מורג כותב:

הרעת נותנת שהעברית החדשה ידעה טיפוסי עגה גם בתקופה הגדולה הראשונה שלה – העגות של בני המושבות ובני הקיבוצים הראשונים, אנשי 'השומר' ו'הגדעונים', העולים שנתיישבו ביפו ובתל-אביב – אבל תיעוד של ממש אין לנו אלא החל בפרקה האחרון של התקופה השנייה, ימי תנועות ההגנה והמרי.⁵⁹

רשימתו של אירמאי אמנם איננה חוזרת ממש אל ראשית ימיה של העברית המדוברת בשלהי התקופה העות'מאנית, אך היא מעידה בהחלט על מידת חיותו של הסלנג כבר בשנות העשרים.

חומר מקורות מעין זה הוא בעל ערך של ממש למחקר, אך מעצם טיבו מועט הוא ביותר. איתורם של פתקים, יומנים ומכתבים פרטיים שמקורם בתקופת היישוב אינו מן הדברים הקלים, וגם כאשר הם מתגלגלים לידי החוקר, לא מובטח לו כי יכללו עדויות על לשון הדיבור. בתקופה זו היה כאמור מרחק רב בין העברית המדוברת לבין לשונם הכתובה של מבוגרים וילדים כאחד, ועקבות לשון הדיבור כמעט שאינם ניכרים גם במרבית הטקסטים הפרטיים, שלא נועדו לעין זר.

תיעוד מכוון נרחב יחסית של לשון הדיבור אותר בחומר ארכיוני הכולל מכתבי תלונה ודיווחי שוטרים המתייחסים לעימותים מילוליים שנתגלעו בין אנשי היישוב. במסמכים מעין אלה משולבים לעתים ציטוטים של תוכן העימות, שמטרתם לחזק

ולהמחיש את דבריהם של המתעדים. כך למשל מתלונן בשנת 1933 אחד מאזרחי תל אביב:

פניתי באמצעות הטלפון [...] למר גבר, מנהל מחלקת הגביה בעת"א [=בעיריית תל אביב], ובקשתי להודיעני מי הוא בעל המגרש הנ"ל [...]. תשובתו של מר גבר היתה: "ע"י הטלפון לא אתן תשובה, תקבלה במשרדי". מהרתי למשרדו של מר גבר ותשובתו היתה: "תפנה לפרנקל ושם תקבל את הידיעה"⁶⁰.

מרבית פריטי הלשון שבציטוט אינם חורגים מגדר המקובל בעברית הכתובה, אך עקבותיה של העברית המדוברת מתגלים בו בהופעתה של הצורה תפנה במקום שבו נדרשת פְּנָה על פי כללי הדקדוק. ארכיונים וטקסטים שטרם נבדקו מזמנים מן הסתם לחוקרים מסמכים נוספים ובהם רסיסי מידע מעין אלה, העשויים לתרום לשחזור תכונות של הדיבור העברי בתקופת התהוותו.

בחינת העדויות מן התקופה העות'מאנית תומכת בהערכה כי בשלהי מלחמת העולם הראשונה כבר הונחו יסודותיה של העברית הילידית, והשומע הקשוב יכול היה להבחין בניצניה,⁶¹ אך עיון פרטני יותר בצביון שהיה לה בתקופה זו כאמור אינו אפשרי. לעומת זאת המקורות מתקופת המנדט משופעים בעדויות על מילים, על ביטויים, על קווי דקדוק ועל דרכי ביטוי שנהגו בעברית בת זמנם, וליקוטן מאפשר להרכיב תמונה מפורטת למדי, גם אם חלקית, של העברית המדוברת, ובפרט של העברית הילידית, בשנות העשרים, השלושים והארבעים של המאה העשרים. סקירה וניתוח של העדויות הללו מובאים בפרק י.

איך דיברו עברית? מאפיינים לשוניים של העברית המדוברת בעשורים הראשונים לקיומה

יעל רשף

עתה נכנסה המלה העברית אל הפה, ולזה יש כבר חוקים שלו. [...] הפה לא ישמע לנו בכל. אנו יכולים להחליש קצת את כחו, לעזור לו במקצת או להפריע, אבל הפה והאוזן קמו לתחיה. [...] הלשון שאחרי הדבור לא תהי זו שלפניו. ואם יש הרבה גדולי-פרא בלשון – אין סכנה. שדה שיש בו הרבה עשבי-פרא סימן הוא שקרקעו טובה. חלק מהעשבים הפראים יעוקרו, חלק יהיו לבני-תרבות, ויהיו גם קוצי-לשון וגם פרחי-שפה.¹

עם הפיכתה של העברית ללשון דיבור הייתה היבדלותה מרובדי הלשון שקדמו לה בלתי נמנעת, אך ממדי השינוי ודרכי ביטוי התבהרו רק במהלך הזמן. כפי שצופה עדות זו, שפורסמה במקורה במחצית שנות השלושים, חלק מתופעות הלשון שרווחו בעברית המדוברת בראשית ימיה אכן נעלמו בלא להותיר בה סימן, ואילו אחרות השתדרשו והן ממשיכות לאפייין אותה גם בימינו אנו.

גילויי השינוי אינם מפתיעים. טווח זמן של כמה עשרות שנים די בו כדי לחולל שינויים גם בלשונות שהתפתחותן הייתה רציפה, קל וחומר בלשון כמו העברית, שעצם שימושה בדיבור צעיר לימים. מפתיעה יותר היא דווקא מידת הדמיון העולה מחומר המקורות. רבות מן התכונות המאפיינות כיום את העברית המדוברת מתועדות כבר בעשורים הראשונים של המאה העשרים ומצביעות על מידה רבה של המשכיות בהתפתחותה. על אף חלקיותו של חומר העדויות העומד לרשותנו (ראו הדיון המפורט בפרק ט), די בנתונים שבידינו כדי לשרטט מתווה כללי של הרובד המוקדם של הדיבור

העברי ולהבהיר כי גרעינם של רבים מהרגלי הלשון שעליהם מושתתת העברית המדוברת כיום נוצר כבר בראשית התבססותה בקרב הדוברים. אף כי התחרות בינם לבין דרכי הבעה חלופיות הייתה רחוקה מהכרעה, עצם נוכחותם במערכת הלשונית מתברר בדיעבד ככוח רב עוצמה בעיצוב דמותה. הפער המהותי בין העברית המדוברת של ימינו לרובדי הלשון שקדמו לה לא נוצר רק לאחר שהפך הדיבור העברי לעובדה קיימת, בפי הדור השני או השלישי של הדוברים, אלא נראה שנוצק כבר בפי ראשוני דובריה הילידים של השפה.

אמנם, בעדויות המוקדמות נמצאים הקשרים רבים המעוררים רושם של ארכאיות או של ספרותיות, וכן יש בהן דוגמאות רבות ללשון קלוקלת ולהשפעתן הישירה של לשונות זרות (ראו פרקים ח, ט). האזנה לילידי העשורים הראשונים של המאה העשרים החיים עדיין בקרבנו – וכך גם להקלטותיהם שנעשו במהלך העשורים האחרונים – מבהירה כי גיוון גדול אכן נהג בדרכי מימושה של העברית. רבים מילידי תקופה זו שימרו בדיבורם העברי גם בכגרותם את עקבות לשונותיהם הקודמות, אחרים לא סיגלו לעצמם ידיעה טובה של העברית גם אחרי שנים רבות של חיים בצלה, ולא מעטים הם גם אלה שהעברית שבפיהם דקדוקית ותקנית מאוד, ולעתים אף מליצית ומוגבהת בהשוואה לנהוג בפי מרבית הציבור. בפיהם נשמעות בדרך קבע עד היום צורות כמו אינני יודע, הבינותי ועוד, שאינן שגורות עוד בפי אחרים. כל גוני הלשון הללו לא היו עניין שולי או חורג בעברית של תקופת המנדט, אלא חלק בלתי נפרד ממנה, והתופעות שבהן התאפיינו היו בולטות ומרכזיות בה לפחות כמו אותן תופעות הלשון שבסופו של דבר השתרשו בשפה. אלא שהתופעות שחלפו מן העולם מספקות ברובן עניין מוגבל למי שחפץ לחשוף את ניצני העברית המדוברת כפי שהשתגרה בפי הכלל. מוקד עניינו יהיה בגילויים לצמיחתה של תשתית לשונית משותפת, שבהשוואה אליה נקבעים בלשון ימינו מעמדם של גוני הלשון השונים המהלכים בציבור ויחסי הכוחות ביניהם.

מכיוון שכך תידרש הסקירה שלפנינו רק באופן מצומצם למדי השינוי והגיוון העולים מחומר העדויות (לדיון בעניין זה ראו פרק ט). מוקד עניינו יהיה באותן התכונות שהבדילו את הדיבור העברי הן מלשון המקורות הן מן העברית הספרותית בת הזמן, ואשר בהן התגלו ניצני המערכת המשמשת עד ימינו בדיבור הילידי. גון לשון זה התאפיין כאמור משלב מוקדם במידה רבה של קביעות, ומוקד סקירתנו יהיה בהבלטת ממד ההמשכיות המסתמן בו מאז ראשית ימיו ועד היערכותו כיום.

תכונות של הגייה

בתחום ההגייה מצביעות כל העדויות על כך שעל אף מגוון המבטאים ששמעו הילדים מפיי הוריהם ומוריהם, כבר בשלב מוקדם למדי התייצב בפיהם אופן הגייה משותף וקבוע, שלא תאם את אידאל ההגייה המופתית. "אלו שנולדו בארץ והיו דוברים ילידיים 'טבעיים' פיתחו 'מבטא', אופן מיוחד להגות ולבטא את השפה, אשר היום נהוג לכנותו 'העברית הישראלית'", קובע בזיכרונותיו בלשן שהתגורר בארץ למשך זמן מה במהלך תקופת המנדט.² קשה לקבוע מתי בדיוק נוצרה והתקבעה מערכת פונולוגית חדשה זו, אבל בשנת תרע"ג, כאשר נדרש לראשונה ועד הלשון לדיון מעמיק בסוגיית ההגייה, כבר היו תכונותיה מבוססות בעיקרן זה מכבר. בפתחת הדיון אומר דוד ילין:

באיזה מבטא ביחוד עלינו לבחר כיום בואנו לדבר על קביעת מבטא בא"י? את השאלה הזאת פתרה לנו כבר המציאות. תחיית השפה של משך שלשים שנה בא"י נוסדה על המבטא הספרדי. כל התנגדותם של מצדדי המבטא האשכנזי מבחינת הרקדוק ומבחינת התועלת, וגם מבחינת טענת רב מנין של היהודים שבעולם לא הועילה כלום, ומדן ועד באר שבע, או "מקסטינה ועד ראש פנה" לפי הנסח החדש, עולה באוזנינו צלצול ההברה הספרדית.³

בהמשך הדיון מתבהרים פרטים על אופן הגייתם של העיצורים, ואלו עולים בקנה אחד עם המקובל בשפה עד היום. אך נראה שלא רק מבטא העיצורים והתנועות נקבע בדיבור העברי בתקופה מוקדמת, אלא גם תכונות רבות אחרות. שנים ספורות לאחר הדיון בוועד הלשון, סמוך לסיומה של מלחמת העולם הראשונה, נדרש זאב ז'בוטינסקי לשאלת ההגייה והתריע שבלא התערבות והכוונה תתקבע ההגייה המקובלת ואי-אפשר יהיה עוד לתקנה:

השנים הקרובות לבוא תביאנה (!) זרם הגון של הגירה לא"י, – זרם, אשר אם לא יכניס לתוכנו מגמות ז'רגוניות ממש, יגרם בהכרח לערבוביה של לשונות ולקלקול זמני של העברית המדברת. [...] יש גם סכנה בדבר הזה, כמוכן; אבל דוקא בדבר המבטא ינתן ליחיד, ובפרט למורה, אותו חפש היצירה שעתה איננו. אבל אם תעבר תקופת הערבוביה, והעברית המדברת בא"י תקבל את צלצולה הנכחי גם בפיי הבאים החדשים, אז ישאר הדבר כך גם לעתיד [הדגשה שלי].⁴

כאשר מדבר ז'בוטינסקי על "צלצולה הנוכחי" של השפה אין כוונתו רק לאופן הגייתו של כל הגה והגה, אלא גם לרושם הכולל של המבטא המקובל, ל"רשלנות הכללית המרגשת בכל, ההרגל לבטא את הצלצולים בלי דיקנות ובלי טעם, כלאחר יד".⁵ להערכתו של ז'בוטינסקי מקורה של רשלנות זו היה בירושת היידיש:

הימצאו רבים אשר לא יסכימו אתי, כי העברית המדוברת של הישוב החדש מצלצלת, למי ששומע מרחוק ולא יכיר את המלים, ממש כמו ז'רגון? [...] לא רק ילידי הגלות אשמים בקלקול זה. הסביבה והמורה הרשלני משפיעים גם על ילדי הארץ.⁶

בראשית שנות השלושים מספק ז'בוטינסקי שוב אפיון של הדיבור העברי, שנדמה כי יכול היה להיכתב גם כיום:

אי-אפשר עתה לנחש, מה היה צלצולו של המבטא העברי בימי אבותינו הקדמונים; ואולם דבר אחד ברור – מבטאם הצטיין בדיוקנות מובהקה. הם לא דברו בחפזון, לא בלעז הברות, לא ערבבו תנועה בתנועה – בקיצור, לא ידעו את אופן-הביטוי המרושל הנשמע כעת ברחובותינו.⁷

גם הערתו של שלמה דב גויטיין משנות הארבעים בעניין תרבות הדיבור העברית עולה בקנה אחד עם תכונות המאפיינות אותה גם כיום:

אמנות השיחה נמצאת בחברתנו בשפל המדרגה. הטה און אפילו לשיחתם של אנשים משכילים ותרבותיים בתוכנו ותמצא שהם מרימים את קולם עד מאד ללא צורך גם שלא בשעת התרגשות, שהם נכנסים בלי הרף זה בתוך דברי זה ומשום כך אינם ממשיכים את חוט השיחה בצורה פוריה, אלא מדלגים מענין לענין או חוזרים על דברי קודמיהם ללא טעם ואין סיפק בידם להקפיד בשפה מדויקת מאיזו בחינה שהיא.⁸

אופן ההגייה המרושל שאפיון את הדיבור העברי מראשיתו משתקף גם בעדויות הנוגעות לצורות ספציפיות. תופעה בולטת הייתה הנטייה להשמטת הגיים תוך כדי שטף הדיבור. התיעוד הנרחב לתופעה זו כולל צורות כמו: אנ' לאַרְצָה, מה 'תָּה סח, לא 'כפת, מתמל [mitamel] תמורת מתעמל, עזובתי [azovti] תמורת עזוב אותי, שבמות [shvamot] תמורת שבע מאות.⁹ השמטת הגיים מתועדת לעתים קרובות במיוחד גם

בצירוף אחר כך, כגון "כאשר הייתי חולה נתנו לי הרבה כסף ואחכך אז לקחו להלוות – ולא מְשִׁיבִים" (לדוגמאות נוספות ראו פרק ט).¹⁰ בעניין זה מעירה מפורשות מורה: "יש בטוי השגור יותר מדאי בפי הילדים: אחר כך – הנהפך על ידם למלה סינתטית אֶחָכְךְ. בצורה זו חוזרת המלה פעמים רבות בכל מונולוג או ספור של ילד".¹¹ הגייה מרושלת ולא מדויקת עומדת גם ברקע תופעת ההידמות, שגם עליה מעירים הכותבים שוב ושוב במהלך התקופה. דוגמאות לכך הן הגיית בית כ־[p] במילים כמו בכור, בחינה ובחירה או הגיית זי"ן כ־[s] במילה זכור.¹² הנטייה לדיבור מהיר, להשמטת הגיים ולחוסר הקפדה על הפקה מובחנת של כל הגה והגה במהלך שטף הדיבור נידונה גם במחקרים השיטתיים הראשונים על העברית המדוברת שנערכו בשנות החמישים.¹³ תופעות אלה מעוגנות היטב גם בסטנדרט הדיבור של ימינו, עד כי ניתן להתייחס אליהן כאל כלל דקדוקי בלשון הדיבור.¹⁴

במקורות מראשית ימיה של העברית כלשון דיבור מתועדות גם תופעות הגייה מוכרות אחרות, רובן ככולן מורשת מסורת ההגייה האשכנזית (ראו פרק יא). ביניהן מצויים אי-מימוש של המכפל¹⁵ ושל המפיק,¹⁶ הנעת השווא הנח כדי להבדילו מן העיצור שאחריו בצורות כמו אבְּתִי, למְדִתִי, הבְּטִיתִי או מולְדִתִּנו,¹⁷ הנטייה לאיפוסם של חטפים ושל השווא הנע בצורות כמו שוֹחֲטִים או קִבְּלָה (אמורה להיות הגויה [qibbelal]),¹⁸ הגייה לא נורמטיבית של מילות השימוש ושל וו החיבור (כמו be-Yerushalayim תמורת בִּירוּשָׁלַיִם או veshtiqā תמורת ושתיקה),¹⁹ אי-הקפדה על רפיון בכ"פ אחרי מילות השימוש (כגון בְּבָסָף, בְּפִתְח־תְּקוּהָ)²⁰ וחריגות מכללי הרקדוק בהגיתם של העיצורים הללו במערכת הנטייה (כגון פְּתַח, לתְּוֹר, ללְבוּשׁ, תכתוב, שפך)²¹ וגם בהקשרים אחרים (כגון תכף;²² על רקעה האשכנזי של צורה זו ראו פרק יג, הערה 96). בהרחבה יתרה נידונה הנטייה להטעמת מלעיל בשמות פרטיים ובשמות מקומות, וכן בכמה קטגוריות ופריטים מילוניים אחרים דוגמת: אבא, אמא, סבא, סבתא, דודה, בובה, טומטום, כובע, דונג, ארבע, אצבע, אמצע, קרקע, אגב, דווקא, להבא, ירושלמי, יפני, תל אביבי, טבק, שמונה, גלידה, דודה, אמצע, פרסים, בולים, תירס, דייסה, שמעתם, עשיתם.²³ נטייה זו נשתמרה כידוע בכל המילים והקטגוריות הללו גם בלשון ימינו. נראה, אם כן, שבכללים ובפרטים כאחד ניתן לאתר כבר בשלב מוקדם בתולדותיו של הדיבור העברי את שורשיהן של תכונות עיקריות המאפיינות אותו עד היום.

אך לא כל תכונות ההגייה שרווחו בדיבור העברי בראשיתו מתועדות במקורות מן התקופה, ולא מעט תכונות שהיו נפוצות בו בראשית ימיו לא נשתמרו עד ימינו. הבדלי הגייה שהחלו להסתמן בין הדוברים הילידים של העברית לבין ילידי שפות

אחרות כמעט שאינם נזכרים בעדויות הקיימות, ורק לעתים רחוקות מעירים הכותבים על תכונות ה"מצויות" בתוכנו יותר אצל מבוגרים מאצל תלמידים.²⁴ אופן הגייתם של בני עדות המזרח לא נידון כמעט כלל בחיבוריהם של אנשי הלשון, והביטוי שניתן לו היה מוגבל בעיקרו לספרות היפה. מבין עדות המזרח זכתה לתשומת לב מיוחדת הגייתם של התימנים. חיקוי אופן ההגייה הייחודי לתימנים משולב לפרקים בפזמוני הברור של אלתרמן,²⁵ ואצל שלונסקי מכריזים הנערים התימנים בקול את כותרות העיתונים שמכרו ברחובות העיר: "קוף נולד בארס כוש" הם קוראים (תמורת ארץ כוש), "בלי מיליים חסי-גרוש" (תמורת חצי גרוש).²⁶

תשומת לב רבה קצת יותר הוקדשה למבטאיהם של יוצאי אירופה, שהיו מוכרים לאנשי הלשון מקרוב, ועל כן רבות מתכונותיהם נתפסו כמוכנות מאליהן. לפיכך תמורת תיאור פרטני מספקים תכופות הכותבים קביעות כוללניות בדבר המבטאים הללו, כגון "שאוּפֵים מתברר ע"י שפת האם של דובריהם".²⁷ עם זאת ניכר כי גם בעיניהם לא היה לכלל המבטאים מעמד אחד. קבוצה לעצמה העמידו אותן התופעות שהפכו בהשפעת לשונות מזרח אירופה לדרך המלך באופן הגייתה של העברית בת הזמן. גויטיין תלה זאת בלשונות הסלאביות וגרס כי "רוב יוצאי אירופה בתוכנו חיו בהשפעת השפות האלה ומדות שנקנו מהן נראות לעתים לדוברינו – כתכונות כשרות של המבטא העברי",²⁸ אך נראה שמדויק יותר יהיה לקבוע שכוונתו לתופעות של הגייה שמקורן ביידיש, משום שמבטא מזרח אירופי כבד ניכר בפירוש בזרותו. רבקאי כותב: "זה שבא מרוסיה יוכר תכף גם בשפתו העברית, ע"פ ה'ר' הרוסית שלו",²⁹ וז'בוטינסקי מעיר לדוברי הרוסית על דיוקי הגייה שעליהם להקפיד בהם במיוחד.³⁰ זרות מיוחדת הורגשה במבטאיהם של דוברי האנגלית והגרמנית,³¹ ובעקבות הגעתם לארץ של פליטים רבים מגרמניה בעקבות עליית הנאצים לשלטון אף התפרסם בכתב העת לשוננו מאמר מיוחד העוסק בהגייתם העברית. מאמר זה מבדיל לא רק בין ייחודי ההגייה של כלל יוצאי גרמניה לבין "שגיאות של אשכנזים בכלל (לרבות ילידי רוסיה ו'הישוב הישן')"³² אלא מפרט גם הבדלי הגייה בין יוצאי דרום גרמניה לצפונה.³² מאמר זה נועד לסייע למורים יוצאי גרמניה לשפר את מבטאם העברי כדי שלא יפיצו שיבושי הגייה בקרב תלמידיהם וכדי למנוע מקרים שבהם יושמו ללעג בקרב תלמידיהם (ראו פרק יב, סעיף 2). הכותב מציין במפורש כי יש מקומות שבהם "השפה והמבטא העברי כבר קבועים בין התלמידים",³³ ואף כי אינו דן בכך בשיטתיות, מאמרו מלמד בעקיפין על מידת הקביעות ששררה בהגייתם של הילדים בשנות השלושים ועל מקצת תכונותיה.

תצורה ותחביר

גם בתחומי התצורה והתחביר מתועדות כבר בתקופת המנדט, ולעתים עוד קודם לה, תופעות לשון רבות המאפיינות את העברית המדוברת עד ימינו. תהליכי לשון כמו אנלוגיה, האחדה ופישוט המערכת פעלו בדיבור העברי מראשיתו והובילו לחריגות מרובות מדרכי הנטייה הנדרשות על פי כללי הדקדוק העברי הנורמטיבי. גם מן הבחינה התחבירית מאורגנת לשון הדיבור מעצם מהותה באופן שונה מן הלשון הכתובה, ואכן כבר ברבדיה המוקדמים של העברית כלשון דיבור צמחו בה תופעות תחביריות שאין להן תקדים בגילוייה הכתובים. במהלך הזמן נפלטו מקצת מתופעות התצורה והתחביר הללו מן השפה בעקבות פעילות תקנת הלשון של מורים ומדקדקים, אחרות התאזרחו בה התאזרחות מלאה וחריגתן מכללי העברית התקנית אינה מורגשת עוד, ואילו בקבוצה שלישית של תופעות התקבע מעמדן כסימניה המובהקים של לשון הדיבור. המדובר בתופעות שאינן נחשבות לתקינות מן הבחינה הנורמטיבית, אך הן שכיחות בפי דוברים ילידים משכילים ואינן מסמנות אותם כחסרי השכלה או כמי שאינם שולטים היטב בעברית, ובהן למשל הצבת ה"א הידיעה בראש צירופי סמיכות (כגון הבית ספר, העורך דין), השימוש בלא לשלילת הבינוני (כגון אנחנו לא רוצים), חריגות מסוימות מכללי הנטייה (דוגמת השימוש בצורות העתיד בציווי), ועוד. תופעות מעין אלה – גם דוברים המודעים למעמדן התת־תקני אינם נמנעים מהן, והן נפוצות בדיבורם הספונטני גם אם בכתיבתם או בדיבור בנסיבות פורמליות הם משתדלים – אף כי לא תמיד גם מצליחים – להימנע מהן.

כיוון שמטרת הסקירה היא לחשוף את ניצני המערכת העכשווית בתקופת התגבשותה של העברית המדוברת, לא יינתן ביטוי לכל המצוי בעדויות מן התקופה, אלא רק לתופעות המאפיינות את העברית המדוברת גם כיום. לפיכך, תופעות לשון שעברו מן העולם לא יידונו, גם אם ניכר מתיעודן כי תפוצתן ברבדי המוקדמים של הדיבור העברי הייתה נרחבת. התיעוד המובא מפי ילדים ישמש אותנו אם יש בו כדי להעיד על תופעה כללית, שהתפשטה בציבור והפכה מקובלת בדיבור, ולעומת זאת לא נדרש לתופעות מובהקות של לשון ילדים, המתבטאות בשיבושים המצויים בפייהם מפאת גילם אך נעלמים בדרך הטבע בגיל מבוגר יותר.³⁴

על היקף התופעות שצמחו בעברית המדוברת ברבדיה המוקדמים מעידה במובהק מערכת הפועל, משום היותה מערכת שקווי המתאר שלה מתוחמים וצפויים. בחינה שיטתית של העדויות הנוגעות לה מעלה שתופעות לשון רבות המייחדות את נטיית הפעלים, את משמעותם ואת דרכי שימושם בעברית המדוברת לעומת המצוי בלשון

המקורות מתועדות בהיקף מסוים קודם למחצית המאה העשרים. רובן נידונו מפורשות בספרות תיקוני הלשון של התקופה, ומקצתן לא נידונו במפורש אך נוכחותן בלשון מתבהרת מן העדויות הטקסטואליות. הלוח שלהלן מרכז מקבץ מן התופעות הללו. כל תופעה מודגמת ממבחר מקורות שבהם היא מתועדת, בלויית תארוכו של התיעוד המצוי בידי.

מבחר תופעות בתחום הפועל ותיעודן בעברית המדוברת
קודם למחצית המאה העשרים

הקטגוריה	התופעה ותיעודה בספרות המחקר ובמקורות טקסטואליים	הערות נוספות
נטיית הגופים:		
עבר נוכחים	"יש להתנגד בהחלט לנטיתו של הרחוב העברי בארץ להפוך מלרע למלעיל: 'אמרתם', 'עשיתם'" (1930); שמעתם, שברתם, קראתם במלעיל (1945) ³⁵	"פְּעַלְתֶּם (מלעיל) מתוך אנלוגיה לשאר הצורות של העבר". ³⁶
בינוני, סיומת הנקבה	"בבינוני-פועל לנקבה יש בלשון-המקרא צורה שניה: 'לֹקְטָה' במקום 'לֹקְטָת'. צורה זו הולכת ומשתכחת בעברית החדשה – ובצדק" (1935) ³⁷	בראשית ימיה של העברית החדשה לא הוסדרה עדיין תפוצת הסיומות 'ת' / 'ה' והייתה תחרות ביניהן בכל הבניינים. תיעוד מובהק מלשון הדיבור השתמר לבניין קל בלבד. לבניינים אחרים יש תיעוד נרחב בלשון הכתובה ובספרי הדקדוק בלבד. ³⁸
בינוני נקבה, גזרת החלולים	"בהטעמה מלעילית, כדרך העבר: באה, קמה" (1947) ³⁹	
עתיד מדבר	יקטול תמורת אקטול: "יקנו לי אופנים אז אני ירוץ בשוק, יחפש גנבים וידרוך עליהם", "בהפסקה הזאת אני יצחיק אותם – תראי", "מחר אני יביא אניה" (1932); אני יבוא אני יעשה (1945); "יפעל בעתיד במקום אפעל (במדבר): אני יבוא, אני ילך" (1947) ⁴⁰	דיון מורחב בתופעה מופיע לראשונה בספרות המחקר בשלהי שנות החמישים, בלויית הערה כי תופעה זו "היא כבר בעלת 'ותק' רב". ⁴¹

הערות נוספות	התופעה ותיעודה בספרות המחקר ובמקורות טקסטואליים	הקטגוריה
<p>ניצניה של תופעה זו כבר בלשון המקרא המאוחרת, בלשון חז"ל הפכה לנורמה, ובתולדות העברית הכתובה מצויות שתי המערכות. בראשית ימיה של העברית המדוברת ניכרה בה תחרות ביניהן.⁴³</p>	<p>דחיקת צורות הנקבה המובחנות קטולנה ותקטולנה: "באו' במקום 'באנה', 'הן יבינו' במקום 'הן תבינינה' נתקבל זה מכבר גם בספרות" (1919)⁴²</p>	<p>עתיד וציווי נוכחות ונסתרות</p>
נטיית הזמנים:		
<p>תיעודה של תופעה זו נרחב במיוחד, הן בחומר הטקסטואלי הן בחיבוריהם של מתקני הלשון. צורת הציווי המסורתית נותרה שימושית במספר מצומצם למדי של פעלים, דוגמת לך או שב.</p>	<p>"אני אמרתי לה' רפפורט 'תחזיר לי את כל מה שלקחת'" (1925); "איני יודע, אם כבר העירו על התנדרפות הציוי מלשוננו וכבוש מקומו על ידי העתיד. 'תגיד שלום לרוד' – כך מחנכים את ילדינו בארץ-ישראל במדות דרך ארץ" (1933); "תלכי לישון מהר", "המטפלת: אורי, תישן, מחר צריך ללכת לטיול" (1935); "הן בין הילדים הן בין המבוגרים נפוצה כל-כך החלפת הציוי בצורות העתיד, עד שכמעט וחדלנו להרגיש את השבוש שבדבר: תלך במקום לך, תאכלי במקום אכלי" (1937)⁴⁴</p>	<p>צורת העתיד להבעת ציווי</p>
	<p>עזבי אותי (1911); כנסי, כנסו (1937); "סתכלי" (1947); שְׁמְרִי, שְׁמְרוּ, "השמטת ההא בציווי של הנפעל [...] רגילה ביחוד בכנס: כנס, כנסי" (1947)⁴⁵</p>	<p>צורות ציווי חדשות⁴⁵</p>
	<p>שתלך, שתאמר (1929); "שתבואי מחר לביה"ס! שתהיי כבר בריאה!" (1932); שילך, שינאם (1933); "שילך בעצמו", "שלא אשמע דברים כאלה מפין!" (1943); "שילך לו", "שיידעו לפחות!" (1947)⁴⁸</p>	<p>ש+עתיד להבעת רצון או משאלה⁴⁷</p>

הערות נוספות	התופעה ותיעודה בספרות המחקר ובמקורות טקסטואליים	הקטגוריה
<p>בלשון חז"ל מצוי היה+בינוני כמשפטי תנאי בטל, אך השימוש המודלי בו מחוץ לנסיבה זו הוא מודרני. תיעודו בטקסטים כתובים קודם בשנים רבות לתיעודו בדיובור, לדוגמה: "אבטיחך נאמנה, אדון נכבד, כי בכל לבי ונפשי הייתי חפץ שיהיו הדברים אמתיים" (1886)⁵⁰</p>	<p>"באספות אנו שומעים למשל: 'הייתי מציע', במקום שראוי לומר: 'אני מציע' בפשיטות. כי אין כאן פעולה מותנית: בן אדם אומר 'הייתי מציע' בשעה שהוא כבר מציע. אין זה אלא תרגום מלועזית, שממנו יש להזהר" (1927)⁴⁹</p>	<p>היה+בינוני להבעה מודאלית</p>
בניינים ומשקלים:		
	<p>"לשם סמון הוראות ומושגים חדשים נוהגים בימינו להעדיף את הבנינים הכבדים [...] הפיעל – ודאי שאין להקל בגמישותו ובנועם צלולו, ואעפ"י כן – מנצלים אותו שלא במידה (1929)⁵¹</p>	<p>תפוצת פיעל בפעלים חדשים</p>
	<p>"פלוני התיישב על כסא", "השעון נעמד" (1943); נעמד, נאבד (1947)⁵²</p>	<p>התפעל ונפעל להבעת שינוי מצב</p>
<p>העדויות לתופעה זו מעטות למדי, אך רבות מהן תואמות את המצוי בעברית המדוברת עד ימינו בפי מקצת הדוברים.</p>	<p>"התחלק ונפל" (תמורת החליק, 1927); הלוייתי, השכרתי (תמורת לווייתי, שכרתי, 1927); "חבאה אותו בארון" (תמורת החביאה, 1932); העניש, העליב, הקריא (תמורת ענש, עלב, קרא, 1947)⁵³</p>	<p>שינוי בניין</p>
	<p>מכופף, מפורז ומסובך (במקום כפוף, פזור וסבוך) (1929)⁵⁴</p>	<p>מפועל תמורת פעול</p>
<p>תופעה זו היא מן התופעות המוקדמות ביותר המתועדות בעברית המדוברת. בשנת 1908 היא נזכרת לגבי פעלים וצורות שאינם שימושיים עוד (דובק, חופץ, יורא, עומל, חוכם, יוכל). כמה שימושים כאלה מופיעים גם ברשימה משנת 1911 (יוכל, עומל, חופץ, חוסר, חודל).⁵⁶</p>	<p>יושנת, יושנים, יושנות, יָשן (לזמן עבר) (1911); "יושנת במקום ישנה" (1933); "כולנו היינו יושנים. פתאום שמענו רעש" (1935); גודל (1929); גובר (1946); "פָּעַל נעלם והולם: יֵשן, כָּבַד", וכן יושן, שונא, גודלים, חודלים (1947)⁵⁵</p>	<p>ביטול משקל קָטַל בצורות של בניין קל</p>

הערות נוספות	התופעה ותיעודה בספרות המחקר ובמקורות טקסטואליים	הקטגוריה
ראו את ההערה הקודמת	יכלתי, יכלת (1926); "הוא לא יכל לעבוד, הוא שכב חולה", "את המן תלו על עץ, אז הוא לא יכל לרדת?" (1932); "פעול הופך בנטיה לפעל: יכלתי, קטנתי" (1947) ⁵⁷	ביטול משקל קטל בצורות של בניין קל
גזרות:		
את השימוש בפתח בצורות המובאות בטור "אל תאמר", בניגוד לכללי הרקרוק המקובלים, יש להבין לאור החשש בתקופת פרסומם של הדברים שניקוד בקמץ יתפרש כתנועת [o], כדרכה של ההגייה האשכנזית.	מביא־מביא, מביאה־מביאה (1911); "כאשר הייתי חולה נתנו לי הרבה כסף ואחכך אז לקחו להלוות – ולא משיבים", "את כל הדברים בעד הסירה אני מביא" (1932); "פעלים אחדים לא זכו לנטיה נכונה אף בפי תלמידים וגננות: 'מְכִיר', 'מְזִיק', 'מְבִיט' במקום מְכִיר, מְזִיק, מְבִיט, וכן 'לְצַבּוֹת', 'להתרפות' במקום לצבוע, להתרפא" (1929); הִפִּיל, הִזִּיק, הִגִּיפוּ, מְבִיא, מְזִיז, מְזִיק, מְפִיל, מְבִיט, "שיבוש זה הוא ממש 'מכת מדינה'" (1947) ⁵⁸	חילופי גזרות
צורות אלה מן הכפולים מופיעות בלי משים גם בלשונם הכתובה של אנשים שידעו היטב עברית. כך למשל כותב ז'בוטינסקי אגב עיסוקו בשיפור ההגייה: "כמובן, אין כל הבדל בבנין החך בין לֹרֵד ופועל, והפועל יכל לבטא את ה'ה' בלי כל קשי לכשירצה; אבל איננו רוצה, או – יותר נכון – איננו מעיז, פן ילעגו לו בני סביבתו" ⁶⁰ .	"א"ת [=אל תאמר]: הגין העיז מגין מעיז יגין יעזו כמו מנחי ע"ו אלא: הגן העז, מגן מעז, יגן יעזו בצירי ובל"י כמשפט הכפולים" (1908); הִקִּיף, הִקִּיפו תמורת הִקִּיף, הִקִּיפו (1937); "נטית ההפעיל ע"ד ע"ו, בעיקר בפעלים עזו, גנן" (1947) ⁵⁹	כפולים: נטייה על דרך החלולים
בלשון חז"ל מתועד תהליך זה בצורות העבר. ⁶² בעברית החדשה חל בכלל זמני הפועל.	"מן זָמַם יש בעבר: זְמוֹתֵי וזְמוֹמֵתֵי, מִן בָּזַז – בְּזוֹנוֹ וּבְזוֹנוֹ, מִן מָדַד – מְדוֹתֵי וּמְדוֹתֵי; ובעברית חדשה הצורה האחרונה עיקר" (1935) ⁶¹	כפולים: נטייה על דרך השלמים

הקטגוריה	התופעה ותיעודה בספרות המחקר ובמקורות טקסטואליים	הערות נוספות
עיצור שורש לועי	אָעבד (תמורת אָעבוד), אָחשוב (תמורת אָחשוב), שלַחַת (תמורת שלַחַת), ינַצַח (תמורת ינַצַח), התוּכַח (תמורת התוּכַח) (1947) ⁶³	במקרא הצורות בצירי ופתח גנובה הן צורות הפסק.
שונות:		
לא לשלילת בינוני	"למרות המלחמה הקשה בשימוש: 'אני לא יודע', שימוש 'משובש' זה הולך ומשתרש בדיבור החי" (1925); "אני לא יודע ולא רוצה", "הנה, ה' לא רוצה אז אין לדודתי ילדים" (1932); "אני לא יכול", "אני לא מסכים" (1935) ⁶⁴	בשל תפוצתה הגבוהה של תופעה זו הקדיש לה כתב העת לשוננו בשלהי שנות השלושים דיון נרחב בהשתתפות כמה מתדיינים. ⁶⁵
כינוי גוף + פועל נטוי	"את כנויי הגוף מוסיפים תמיד בעבר ובעתיד ללא צורך: 'אני הלכתי', 'אני אבקש', אף במקום שאין כל הטעמה" (1929); "אני טילתי, הוא נתן לנו" (1930) ⁶⁶	בלשון המקורות הוספת כינוי הגוף לפועל הנטוי נועדה להביע הדרגשה.
כינויי מושא חבורים	"[כינויי המושא החבורים] פינו את מקומם כמעט באופן מוחלט לטובת מילית המושא הנטויה [=אותי, אותך וכו']" (1931) ⁶⁷	ההבדל בתפוצתם של כינויי המושא החבורים מבדיל גם היום בין משלב הלשון הכתובה לבין העברית המדוברת.

מן העיון בטבלה עולה כי לרבות מאוד מתופעות הלשון בתחום הפועל המצויות בלשוננו כיום קיים תיעוד קודם למחצית המאה העשרים. אמנם, יש תופעות הנעדרות ממנה. עם אלו ניתן למנות למשל את דחיקתן של הצורות מטיפוס הבינותי מפני הצורות הפשוטות מטיפוס הבנתי. קשה לדעת מתי התרחש תהליך זה. היעדר הסימנים לו בתיעוד שנבחן אינו יכול לשמש הוכחה לכך שטרם החל, וייתכן כי נשמט מעינם של המתעדים. עם זאת, תפוצתן של צורות מטיפוס הבינותי בקרב דוברים מבוגרים גם כיום מעידה כי הייתה להן חיות ברבדיו המוקדמים של הדיבור העברי, ועל כן ניתן לשער שדחיקתן מלשון הדיבור אכן הושלמה באיחור יחסית. אלא שמקרים מעין אלה מועטים הם. נראה שכלל רב הדמיון על השוני בהיערכותה של מערכת הפועל בעברית המדוברת מאז ועד ימינו, וחלק ניכר מן המאפיינים המבדילים אותה מן העברית הכתובה ומלשון המקורות מתועדים – לפחות בהיקף מסוים – כבר ברובד המוקדם בהתפתחותה.

גם בתחום שם העצם מתועדות כבר ברבדיו המוקדמים של הדיבור העברי רבות מן התופעות המאפיינות את העברית המדוברת בת זמננו בתחומי התצורה ותחביר הצירוף. מראשית ימיו של הדיבור העברי התבלט הקושי שנתקלו בו הדוברים לממש נכונה את כללי נטיית השם. המשקל שאליו משתייכות מילים כמו מְלָגָה, שְׁמָלָה או מְלָכָה למשל יוצר בלבול גדול במיוחד משום שתצורת הריבוי התקנית של שמות אלה היא מְלָגוֹת, שְׁמָלוֹת ומְלָכוֹת, אך תצורת נסמך רבים היא מְלָגוֹת הצטיינות, שְׁמָלוֹת ערב, מְלָכוֹת יופי. בלבול בנטייתם של שמות במשקל זה מצוי היה כבר בעברית הכתובה שקדמה לדיבור העברי,⁶⁸ ומן הדיבור מתועדות צורות בעייתיות ממשקל זה כבר בעשורים הראשונים של המאה העשרים, כמו דְּרוֹגוֹת תְּמוֹרֶת דְּרָגוֹת או חֲבָרוֹת תְּמוֹרֶת נְחָרוֹת.⁶⁹ רבות מהן נשמעות תכופות גם בימינו. שמות עצם מסוימים חורגים מדרכי התצורה הנורמטיביות גם בצורת הנפרד, כגון: מזרון (תמורת מזון), סינור (תמורת סינר), צְבָעִי (תמורת צבע), עיתונאי (תמורת עיתונאי), יתרון (תמורת יתרון), מְכַשְׁפָּה (תמורת מְכַשְׁפָּה), חמתו (תמורת חמותו), מְסַפֵּרָה (תמורת מספרה).⁷⁰ קושי בזיהוי נכון של מינם של שמות עצם התבלט בעיקר בצורות הזוגי, וכאז כן כיום נוטים הדוברים לתפסן בצורות נקבה ולומר מכנסיים טובות, אופניים קטנות וכדומה.⁷¹

אף נטייתם של שמות העצם והצבתם במבנה הסמיכות מעוררות קושי. אם אין מדובר בכיטויים קבועים (דוגמת אחותי בתחום הנטייה או בגד ים בתחום הסמיכות) מגלה לשון הדיבור נטייה ברורה להעדיף את המבנים המקבילים הנוצרים באמצעות המילית של. מבנים אלו פשוטים יותר מן הבחינה המורפולוגית, והם תואמים את דרכן של לשונות זרות, שבהן כלל אינה קיימת האפשרות ליצור את המבנים החבורים. מגמה זו זכתה תכופות להתייחסות בקרב מתעדי ראשית הדיבור העברי, והיא מן התופעות המוקדמות ביותר שהוער עליהן, עוד בשלהי התקופה העות'מאנית:

יש סמנים, כי הלשון העברית הולכת ומשתנה לאט לאט ברבור הארץ־ישראל. אמנם השנויים האלה אינם עקריים לעת עתה, אבל ככל זאת שנויים המה. למשל: מרגשת מגמה טבעית לותר על הסמיכות. אפילו במקומות שהנסמך איננו משנה את צורתו המקורית, כלומר במקרים שאין בהם כל קשי דקדוקי, מבכר הדבור הארץ־ישראלי להשתמש ב"של": המשרת של ה' פלוני, צורה זאת, כמדמני, מצויה ורגילה מרעותה "משרת ה' פ'", ולא רק בפי ילדים, אלא גם בפי אלה שחנכו על ברכי ספרותנו העתיקה וגם מורים בכלל זה. – גם נטית השמות מראה סמני ירידה. "הבית שלנו", "האחיות שלו" דוחים, עד כמה שיכלתי לדון, את הצורות הקלסיות.⁷²

צירופים כמו יופי של קהל או חרבון של מחזה⁷³ מעידים כי הסמיכות הפרודה החלה לרכוש כבר במחצית הראשונה של המאה העשרים תפקידים חדשים, לא מסורתיים, שצמיחתם יחסה במחקר לתקופה מאוחרת הרבה יותר.⁷⁴ קושי אחר הבא לידי ביטוי במבנה הסמיכות הוא מקומו של היידוע. כאשר מתממש בדיבור צירוף סמיכות שגור שהפך למושג קבוע, עשויים הדוברים להציב את ה"א הידיעה בראש הצירוף, ולא דווקא בין הסומך לנסמך, כנדרש על פי כללי הדקדוק. צירופים דוגמת הבית מרקחת, הבית ספר, המוסר השכל⁷⁵ ודומיהם אופייניים על כן ללשון הדיבור מראשיתה ועד היום (ראו עוד פרק יב סעיף 25). מימושן של צורות סמיכות עשוי להיות כרוך גם בחריגות מן הכללים הנורמטיביים בתצורת הנסמך (דוגמת מֶרַק ירקות או תוֹשְׁבֵי העיר),⁷⁶ והצמדתם של שני נסמכים אל סומך אחד מתועדת תכופות לא רק בדיבור אלא גם בכתב, כגון "בזמן האחרון נתרכו המקרים של גנבת והסרת שלטים".⁷⁷

הקושי במימוש כללי הנטייה הדקדוקיים אינו מוגבל לתחום שם העצם, והוא מתגלה אף ביתר שאת בתחום מילות היחס. אלו מעוררות קושי מיוחד הן בשל ריבוי הכללים והיצואים מן הכלל בנטייתן, הן משום שאין בהן אפשרות לעקוף את קשיי הנטייה באמצעות מבנים פרודים. בניגוד לשם העצם, שבו מאפשר הדקדוק העברי לומר הבית שלנו תמורת ביתנו, בתחום מילות היחס אין אפשרות להימנע מצורה כמו בלעדיי ולומר תמורתה בלי אני.⁷⁸ ואכן, קשיים בנטיית מילות היחס מתועדים בשלב מוקדם מאוד בתולדות הדיבור העברי, וכבר בשנת 1911 מתריע ועד הלשון על אֶצְלָנו (הניקוד בפתח נועד להדגיש כי אין מדובר בתנועת [o], כמוסבר לעיל), אֶצְלָהֶם, מְמַכֶּם ואוֹתָכֶם.⁷⁹ דוגמאות מעין אלה רווחות גם במקורות מתקופת המנדט, ובהן למשל אצלהם, בשבילנו ו"כולנו בבגדיים".⁸⁰

גם שמות המספר מציבים לדוברים קושי מיוחד. "אין לך אדם כמעט אשר יידע, מתוך שטף הדיבור היומיומי, להקפיד בזכר ונקבה לשמות המספר. "שלשה-עשר שנה" ו"שש-עשרה יום" הולכים ומתאזרחים בדיבורנו", כתב ז'בוטינסקי,⁸¹ וכמותו העירו על עניין זה גם אחרים.⁸² במקום אחר כותב ז'בוטינסקי בלשון מבודחת:

שמות-המספר בכלל זהו פרק מיוחד במגילת זיכרונותיי. "חמישה בחורות", "שלוש בתים", "שתיים-עשר" ו"שנים-עשרה". איני בטוח, אם הכרתי אז בארץ יותר מעשרה קפדנים, שלא בלבלו את אלו. מהם כבר נפטרו "ארבע", הניתוספו חדשים במקומם? או אין אלא "שש" צדיקים בין דן לבאר-שבע?⁸³

קושי אחר בתחום שם המספר מעמיד מקומה של ה"א הידיעה. דוגמה לכך היא הצירוף השתי לירות שמתעד אבינרי מלשון הדיבור בשלהי שנות העשרים.⁸⁴ חריגות מן הכללים הנורמטיביים בתחום שם המספר מצויות גם בשימושים דוגמת פי שלוש (תמורת פי שלושה) ו"לתכניות הערביות הוסיפו שעה ושלושת רבעי" (תמורת ושלושה רבעים).⁸⁵

במקורות מן התקופה רבות מאוד הערויות הנקודתיות, הנוגעות לצורתו או לשימוש של פריט אחד או של קבוצת פריטים קטנה: באף מקום, לאף איש, לעוד שבוע, "מאיפה לקחת", "אבא יכה אותי בבוקר למה שיהיה דם והבגד יהיה מלוכלך. מתי שאני מתלכלך אז מכים אותי", "הביטו איך שהוא הולך", "איך שהוא עזב את החדר, נתקבל מכתב בשבילי", "איזה שהוא דבר", "הספר מונח שמה", עוד הפעם, "והסירה החדשה – זאתְּהִי מְשֻׁעֶמֶדֶת בצפון", "אין דבר, אדני נורא ישמח לו ב'כאלון'!", "בטח שהייתי", "היא בטוח תבוא", "לא אלך אליו יותר".⁸⁶

לעומת התייעוד הנרחב לקושי של הדוברים לממש את כללי הדקדוק ביצירתם של מילים וצירופים, חידושים של ממש במערכת התצורה מתועדים במקורות מן התקופה בהיקף קטן בלבד. מרבית החידושים הללו אינם מיוחדים ללשון הדיבור, אלא מצויים גם בדיבור וגם בכתב. ביניהם ניתן למנות את ההתפתחות של מערכת התחיליות (דו-שבועון, בין-לאומי), וכן התפתחויות במערכת הסימונות, כמו תצורתה ותפוצתה של סיומת ההקטנה (בחורונת, חביבונת, ילדונת, טפשוונת, קרקסונת, ביברונת) או חדירתן של סיומות לועזיות אל השפה (קטנצ'יק).⁸⁷ הצמדת משמעות חדשה למשקל קיים מתועדת במשקל התוארי קְטִיל, שהחל לשמש "גם להוראה של אפשרות-התכונה: קְדִיר – עלול, מוכשר לחדור – קְדִירה – קְדִירים – קְדִירות (וכן 'בלתי-חדיר'), פְּרִיד – עלול, מוכשר להשתבר [...], גְּמִיש – מתכופף בנקל"⁸⁸ (ראו גם אזור 44).

גְּמִיש, ת"ו, לנק' גְּמִישָה, — מה שסגולתו לְהַגְמִיש
 על נקלה, *biegsam ; flexible*, — נהוג בקרב
 מדברי עברית בא"י והשתמשו בו הרבה בהעתונים.
 גְּמִישוּת, ת"ו, — סגולת דבר נ ג ש, — נהוג
 בין מדברי עברית בא"י.

גם התרבות מספרם של תוארי הפועל בעברית החדשה בהשוואה ללשון המקורות זכתה לתשומת לב. אבינרי דן במכלול דרכי היצירה של תואר הפועל בעברית, ומעיד בין השאר על הנטייה להרבות בסיומת ית (כגון נמסר אלחוטית) ובסיומת ית (כגון מחתה חריפות), וכן על הנטייה להפוך שמות תואר וצורות בינוני לתוארי פועל (כגון רוקד טוב, אקום מוקדם).⁸⁹ על מקורו של תהליך זה מעיר בשנות השלושים יוסף קלזנר:

בעברית חדשה משתמשים הרבה לשם תואר הפועל בתוספת של המלה "באופן": "הוא כותב באופן נפלא", "הצלחתי באופן יוצא מן הכלל". ואולם כיום יש נטייה להשמיט את "באופן" ולומר: "הוא כותב נפלא", "הוא התגושש מצין", "היום קר נזרא", "הוא אוכל טוב (היטב)".⁹⁰

התיעוד הקיים מלמד בבירור כי רבים מן ההבדלים בין העברית המדוברת לבין לשון המקורות רקעם כבר ברבדיו המוקדמים של הדיבור העברי. תחומים מסוימים אופיים מערכתי ותיחומם ברור, וקל יחסית להעריך בהם את היקפו של השינוי, כמו במקרה של מערכת הפועל. בתחומים אחרים, לעומת זאת, חלו בעברית המדוברת שינויים במספר עצום של פריטים לקסיקליים, ותופעות של תצורה ותחביר פעלו לא רק על קטגוריות שלמות, אלא גם על פריטי לשון מבודדים.

היכולת להציג תמונה כוללת של טיב הדיבור העברי בראשיתו מושפעת גם מהבדלים במידת המודעות של המתעדים למישורים שונים של השפה. תחומים שזכו לתשומת לב ברקדוק העברי המסורתי תועדו באופן נרחב יותר מתחומים שלא היו חלק מידיעת הלשון הפעילה של בני התקופה, ובראשם תחביר המשפט. היקפו של התיעוד בתחום זה מוגבל, אך הוא כולל כמה מן התופעות הבולטות ביותר המאפיינות עד היום את העברית המדוברת.

לתשומת לב רבה זכו ההבדלים בעניין שימוש המילות בין דרכה של העברית המדוברת למצוי ברבדיה הקודמים של העברית. "הא השאלה [...] בוטלה לגמרי. כמעט אין איש אשר יאמר 'התבוא אלי?' [...] אנו מביעים את השאלה רק בשנוי הטון, ואומרים: 'תבוא אלי?'" , מעיד יצחק אבינרי.⁹¹ רבות במיוחד העדויות לשינוי מקומן של מילות בהשוואה לסדר המילים המקובל בלשון המקורות, כגון "יותר טוב. רק כזה נס קטן?", "כאלה תמונות", "אמרנו לו אם כן", "חשבנו לכן".⁹² לעתים מקומן של המילות אינו משקף את התקבעותן של סדר מילים חדש, אלא את הצבתן של מילות במקומות לא צפויים אגב שטף הדיבור, כפי שקורה תכופות בדיבור הספונטני: "אתה

יודע אותו אבל", "שאלתי אותו הלא", "זה לא נקי אבל", "המלך גרש את האשה, אז היא לקחה את הילד גם".⁹³

כימיו של הדיבור העברי הם גם ימיו של הקושי להפיק נכונה את מבנה הבעלות. תופעה נפוצה במיוחד במבנה זה היא הנטייה לשלב בו את המילית את, שאינה אמורה להופיע, ומבעים דוגמת "היש לך את הדבר הזה" או "יש לי את הספר" מופיעים בתיעוד שבידינו החל מראשית ימיה של פעילות תקנת הלשון.⁹⁴ על תפוצתה הנרחבת של התופעה מעיר מפורשות אבינרי בשלהי שנות העשרים: "ילדים, וכן גדולים – ואף גננות בכללם – אומרים: יש לי את הכול הזה, יש לי אותו".⁹⁵

קושי שכיח אחר במבנה תחבירי זה נוגע להתאם בין שם העצם לבין פועל הבעלות. זה מתממש תכופות בצורה היה, בזכר יחיד, גם כאשר שם העצם הוא בנקבה או בריבוי, כגון: "אז גם חנות לא היה להם?", "נעלים לא היה להם".⁹⁶ בדומה לכך מתגלה גם במבנה הקיום הנטייה שלא להקפיד על ההתאם בין שם העצם לבין פועל הקיום היה, כגון: "פעם אחת היה שדה... והיה שם אבנים... ותנגולים... והיה אמא ואבא... וילד... די", "על הטרסה [=מרפסת] שלנו היה בחלונות הרבה מים", "לא היה התפתחות".⁹⁷ חוסר ההקפדה על ההתאם בשני המבנים התחביריים הללו לא נידון במפורש בידי מתקני הלשון, אך תפוצתו מתבהרת מן העדויות הטקסטואליות. בעיות של התאם מתגלות גם בהשתלטותה של איזה על הבעת הנקבה והרכים (תמורת איזו ואילו), כגון "איזה ילדה רעה!", "איזה דיירים גרים בבית הזה?"⁹⁸

רבות מן העדויות הנוגעות ללשון הדיבור של שנות העשרים, השלושים והארבעים מעוררות בדובר בן ימינו תחושה של זרימה וטבעיות, הנבדלת במובהק מתחושת הזרות והארכאיות המתעוררת בו למקרא רבים מגילווייה הכתובים של העברית במהלך תקופה זו. העדויות הללו מעידות על השתגרותם של דפוסי שיח חדשים, שאין להם תקדים ברבדיה הקודמים של העברית, אם בהשפעת שפות זרות ואם בעקבות התפתחויות פנימיות בתוך תחומיה של העברית עצמה. עדויות שכאלה מקורן על פי רוב לא בספרות היפה, אלא דווקא בטקסטים לא ספרותיים מראשית התבססותה של העברית כלשון דיבור (על ההבדל בטיב התיעוד בסוגי טקסטים שונים ראו פרק ט). באלו ניתן למצוא לעתים ייצוגים כתובים של העברית המדוברת, אשר דוגמתם ניתן בהחלט לשמוע בשיחות חולין גם כיום, כגון:

• נכנסתי למשרדו ורציתי לשאול באורים, והנה הוא עונה לי: "לא מענין אותי לשמוע אותם!", וגרש אותי ממשרדו.

▪ במקרה הראשון, של השיחה הראשונה, נשאל בחוסר סבלנות "מה אתה רוצה", ולכשענה שברצונו לדבר עם מר יעקב הלוי ענו לו "מר הלוי איננו" וסגרו את הטלפון.

▪ הוא צועק בקול יותר רם: מה אתה רוצה? הישיבה סגורה!

▪ להערתו של מר פרידיס, שאין הוא יכול לקבל כעת שום דבר, אמר בערך: "אני לא רוצה לדעת כלום, תזכור שמסרתי לך את החשבון הסטטי" – ויצא.⁹⁹

דוגמה מובהקת להבדל בטיב התיעוד בין הספרות לבין טקסטים לא ספרותיים עולה מכתביו של הסופר ש"י עגנון. בעוד ביצירותיו הספרותיות דובב עגנון את דמויותיו בעברית ייחודית, עגנונית, באחד ממכתביו לביאליק הוא משתעשע בייצוגה של העברית המדוברת כפי שנהגה בקרב הילדים. "שבתני לביתי בשלום", הוא כותב לו, "ומצאתי את שני ספריך היפים ואת שְׁלום מרדכי בני שְׁמַח במתנתך היקרה [...], אף הוא ביקש לכתוב לך 'ביאליק אתה שלחת לי ספר אז אני רוצה לאמר לך תודה אז תבוא'. אבל בעזרת המורה כתב לך אחרת" [הדגשה שלי].¹⁰⁰ גם אם הציטוט אינו מציאותי אלא פרי דמיונו של עגנון, הוא משקף נאמנה כמה מן התכונות האופייניות ללשון הדיבור: כינוי הגוף מופיע בו בצד צורת הפועל הנטויה (אתה שלחת) אף שעל פי כללי לשון המקורות אין בו צורך; היחידות התחביריות קצרות, כדרכה של לשון הדיבור והן משורשרות זו לזו באמצעות אז.

התפוצה הגבוהה של אז לכדה גם את תשומת לבם של אחרים. "על השמוש המופרז ב'אז' דובר לא פעם", כותב אבינרי,¹⁰¹ ובהרחבה יתרה מתועדת תפוצתה בקרב ילדים. "יש רק מלה אחת שהילדים מרבים להשתמש בה לא פחות ואולי יותר מאשר ב'אחכך', היא – אז", הוער במפורש.¹⁰² גם החומר הטקסטואלי מספק דוגמאות מרובות לשימוש ביסוד זה: "ואם הוא לא קנה שום דבר בחנות שלך אז אתה כבר לא צריך לדעת, מי זה ביאליק?", מתריס ילד בפני בן שיחו; "אם כולם יהיו טובים, אז למה לו לבוא?" אומר ילד אחר,¹⁰³ ועוד. גם בסיפורים שנרשמו מפי ילדים תפוצתה של אז גבוהה: "זה היה יום חם מאד, אז הם היו צמאים. [...] עבר כלב, אז בקשו הברווזים: 'תוציא בבקשה את האבנים'. אז אמר הכלב: 'אני לא יכול'"; "ילד אחד הלך אז הוא ראה חפושית, אז הוא רצה להרוג אותה, אז הוא לקח מסמר וכך דפק והרג אותה", "המלך גרש את האשה. אז היא לקחה את הילד גם ובאה אתו לירושלים. כאשר היא באה לירושלים אז היא הלכה למקום אחד."¹⁰⁴ כמורגם אצל עגנון, שימוש זה חדר גם ללשונם הכתובה של

הילדים, וכך למשל כותב אחד מהם בחיבור לבית הספר "וכשהגיע יום השבת, אז כל בני המשפחה לבושים נקי".¹⁰⁵

עדויות מעין אלה מבהירות את היקפה של ההיערכות החדשה שהחלה להסתמן בעברית המדוברת קודם למחצית המאה העשרים. על אף השונות הלשונית הגדולה ששררה כדיבור העברי, על אף רישומו של מגוון השפעות זרות ועל אף ההבדלים במידת השליטה בשפה ובמידת הבקיאיות במקורותיה, תכונות רבות רכשו בפני הדוברים מידה של קביעות. תיעודן מצביע על מידה לא מבוטלת של המשכיות בין העברית המדוברת של ימינו לבין טיבה ברבדיה המוקדמים. רבות מתופעות הלשון שבהן היא נבדלת מלשון המקורות החלו להופיע בה כבר בתקופה מוקדמת בהתהוותה, ומועטות התופעות המאפיינות אותה היום שאין ביחס אליהן תיעוד מוקדם, ונראה כי התפתחו רק לאחר שהתבסס היטב מעמדה של העברית כלשון דיבור.

אוצר המילים והביטויים

אוצר המילים הוא התחום הדינמי ביותר בלשון, ואין ספק שבתקופת המנדט עמד לרשותם של דוברי העברית אוצר מילים קטן יותר ומשוכלל פחות מזה העומד לרשותנו כיום. עם זאת ניכר שכבר לא הורגש אותו מחסור מבהיל במילים שאיים בתחילה על עצם האפשרות להפוך את העברית לשפת דיבור חיה. לעומת הטקסטים משלהי המאה התשע עשרה ומראשית המאה העשרים, שעדיין ניכר בהם הקושי להשתמש בעברית לצרכים מעשיים, בתקופת המנדט הייתה העברית ללשון תקשורת יעילה.¹⁰⁶ השימוש השוטף בשפה העמיד את אוצר המילים על יסודות איתנים, ומרבית המגמות שעיצבו אותו ניתנות היו לזיהוי כבר בשלהי שנות העשרים. על כך ניתן ללמוד למשל מן הסקירה המקיפה על "דרכי הלשון העברית בארץ-ישראל" שפרסם יצחק אבינרי בתרפ"ט. "רבות מן המלים המחודשות בימינו חודשו ללא צורך גמור", הוא כותב, "אולם החידושים היתרים הולכים ונפלטים אט אט". לפיכך, הוא מעיד, השתגרו למשל גפרור (ולא מבערת, מדלק, צתה, צליל, אליטה, גפריתית) או מאוורר (ולא רווח, מרווח, מאוור או נשבן).¹⁰⁷ אף רבות מן המילים העבריות שנשתקעו בידידי או נוצרו בה לא נקלטו בעברית המדוברת, דוגמת בדחנות, גדלנות, חשכות, בעלן, לקחן ופגירה.¹⁰⁸ מגמה אחרת שאבינרי מזהה היא דחיקת מילים לועזיות מפני תחליפיהן העבריים, דוגמת קולוניזציה שהומרה בהתיישבות, קונקורנץ שהומרה בתחרות ופרודוקציה שהומרה בתוצרת. "מילים עבריות אלה כבשו בהחלט את מקום הלועזיות, שלפני 30-40 שנה לא נמצאו להן עדיין חליפין עבריים. רק 'אסטניסים'

מועטים מוסיפים עדין להשתמש באחדות מהמלים הבין-לאומיות הנ"ל, בצורתן הלועזית", הוא מציין.¹⁰⁹ בתחום הביטויים היו המגמות מובהקות פחות. ביטויים מסוימים שמקורם בתרגומי שאילה משפות זרות, כמו לא מחזיק ממנו, זה לא ילך, לחטוף מכות או אני מצפצף עליך, נקלטו בלשון הדיבור והתאזרחו בה, ואילו ביטויים אחרים שהיו נפוצים לא פחות בשעתם, דוגמת הדם הולך מן האף, צריכים לנו מאה איש וזה לא שוכב לי בראש, נותרו בזרותם ונפלטו מן השפה במהלך הזמן.¹¹⁰

סקירתו של אבינרי כוללת דיון פרטני בהיערכותם הלקסיקלית של תחומים ספציפיים, ודיון זה מעיד גם הוא על מידת הגיבוש שהחלה להסתמן באוצר המילים כבר בשנות העשרים. מאז ועד היום נוספו פריטים רבים לאוצר המילים הפעיל של העברית החדשה ופריטים אחרים נעלמו ממנו, אך ניכר כי דפוסי הברירה הבסיסיים מתוך המורשת הלקסיקלית של לשון המקורות כבר נוצקו. בתחום כלי האפייה והבישול למשל אומצו לרברי אבינרי מלשון המקורות רק סיר, קומקום, דוד ומחבת, ומילים אלו הן אכן חלק מאוצר המילים הבסיסי בימינו (גם אם לא כולן בתחום המטבח). מבין המילים שהוא מציין כלא שימושיות הצטרפה אל אוצר המילים הפעיל רק קדרה, ואילו מילים אחרות שהוא מונה מלשון המקורות משמשות היום בחלקן רק בלשון הספרות ובז'רגון המקצועי, ובחלקן האחר אינן ידועות כלל: פארוו, יורה, קלחת, אלפס, טיגן, מְשֵׁרֶת, משארת, מרחשת. בדומה לכך מוכרים כיום כד, דלי, חבית, גייגת ואפילו פיילה ככלי קיבול למים, ובקרב שומרי המסורת התקבלה גם המילה נטלה ככינוי לכלי המשמש לנטילת ידיים. לעומת זאת מילים אחרות המציינות בלשון המקורות כלי קיבול בתחום זה נפלטו מאוצר המילים הפעיל של העברית השימושית, ובהן: קיתון, שאוב, טפי, כוז, עביט, צרצור.¹¹¹ ניכר כי בעת כתיבתו של המאמר כבר החלו להתגבש ההבחנות הבסיסיות בין מילים שימושיות ויומיומיות למילים ספרותיות ומליציות, ותהליכי ההיערכות של אוצר המילים כבר היו בעיצומם.

הפיכתה של העברית ללשון רשמית על ידי שלטונות המנדט הבריטי האיצה את התהליכים הללו, משום שהצורך לתרגם לעברית כל מסמך רשמי שהוציאו לאור מנגנוני הממשלה הגביר את הצורך בטביעת מינוח בתחומי עיסוק שונים ומגוונים, אך היה בכך משום מתן חיזוק למגמות שכבר היו בעיצומן יותר מאשר שינוי מהותי בטיב האתגרים שעל השפה היה להתמודד עמם. בתקופת המנדט הייתה העברית ללשון תקשורת יעילה, והדוברים ששלטו בה לא התקשו להשתמש בה לצרכים מעשיים. תוכנם של כרוזים, מודעות וחליפות מכתבים מן התקופה מעיד כי אותם דוברים שנחשבו ליודעי עברית לא התקשו להבין הוראות, בקשות ומידע שהופנו אליהם

Nachttisch, <i>Table de nuit</i>	שֵׁלֶחַן הַמַּטָּה, שלחן קטן שעל יד המטה
0	תְּרִימ, דף לפתח החנות אשר עליו מציעים הסוחרים את סחורותיהם
Kanzel, <i>Chaire</i>	* בִּימָה, שלחן לנואם
Schublade, <i>Tiroir</i>	* מְגִירָה
	תבה בתוך שלחן שמכניסים ומוציאים אותה בגרירה
	* פְּרָעֵי הַשֵּׁלֶחַן, רגלי השלחן
	* מַצְבֵּן הַשֵּׁלֶחַן, רבוע השֵׁלֶחַן, ארבעת הרפנות של השלחן (וכל כלי רבוע) בלי הדף שעליו
den Tisch decken, <i>Servir</i>	עֲרוֹךְ הַשֵּׁלֶחַן
	סדר כל כלי האכל וכיו"ב עליו
den Tisch abtragen, <i>Desservir</i>	* פָּנָה הַשֵּׁלֶחַן, סִלַּק מֵעַל הַשֵּׁלֶחַן
	הסר כל כלי האכל מעליו אחרי הסעודה
Schrank, <i>Armoire</i>	* מְגִירָה ארון גבוה לאצר בו חפצים
Fachschrank, <i>Casier</i>	0 מְגִירָה, מגדל הנהלק לתבות קטנות
	0 מְגִירָה, תבה אחת מחתבות של הממנורה.
Speiseschrank, <i>Buffet</i>	* מְגִירָה, מגדל לשים בו כלי האכל וחפצי האכל
Eisschrank, <i>Glacière</i>	0 מְגִירָה, מגדל ששמים בו קרח
	לשמר את המאכלים בקרירות
Kommode, <i>Commode</i>	* שִׁידָה, תבה בעלת מגרות
Wandschrank, <i>Placard</i>	* חֲרָד, חלל לא מפלש עשוי בכתל המשמש כעין ארון לבגדים וחפצים
Kleiderschrank, <i>Armoire pour les habits</i>	מְלִתְחָה, מגדל לבגדים

בנושאים שונים ומגוונים, וגם באותם המקרים שבהם עדיין לא עמדה לרשות הכותבים המילה המדויקת המשמשת בשפה היום, בדרך כלל לא פגם הדבר בבהירות הבעה.¹¹³ חידושי המילים שנוצרו מתקופה זו ואילך שיפרו ועידנו את אמצעי הבעה, אך גם קודם להופעתם ניתן היה על פי רוב להגיע לניסוח מובן, בהיר ומדויק, בלא להזדקק לפרפרזות ארוכות ומסורבלות דוגמת אלו שנזקקו להם הכותבים בשלבים מוקדמים יותר של התפתחות הלשון.

על מידת הטבעיות שהגיע אליה אוצר המילים מעידה אולי יותר מכול התפתחות מהירה של סלנג, הנוצר מעצם טיבו כפי הדוברים בלא הכוונה מגבוה. הסלנג מתאפיין, בין היתר, בהתיישנות מהירה ובתחלופה גבוהה במיוחד של מילים וביטויים. למרות זאת, רבים מפריטי הסלנג המופיעים בתיעוד מתקופת המנדט, מקצתם כבר בשנות העשרים, מוכרים היטב ומפרנסים את העברית המדוברת ממש עד ימינו אנו, גם אם חלקם מיושנים מעט: לסחוב במשמעות "לגנוב", זיפת, מזופת, טמבל, מטומבל, לבלבל את המוח, בלבול מוח, קונץ, מצוברח, להתחשק, לפספס, להרביץ, לתת בשיניים, לחטוף מכות, כושי-סמבו, למזמוז, להת', נבזי, להעתיק (במבחזן), חלס ורכים אחרים.¹¹⁴ מקצת משימושי הסלנג של התקופה עברו מן העולם יחד עם התופעה שנועדו לציין, כגון פרימוס (רווק בקיבוץ הלן בחדר של זוג), פשפשייה (מבער להשמדת הפשפשים במיטות) או לנסוע לרחובות (ביטוי שנאמר על אישה שהשמלונית בצבצה מתחת לשמלתה),¹¹⁵ וישנם כמובן גם ביטויים שנתיישנו בלא שהייתה להם סיבה חוץ-לשונית, דוגמת פרה אדומה (נקבה של פרא אדם), לצלם ולגלח במשמעות "לגנוב", להרביץ בשיניים, להצטברח (אף כי מצוברח עודנו שימושי), יחס לא אכפתי, לבלבל את הגרביים, נחמץ ונחצץ,¹¹⁶ אך אין הם רובו של החומר. עמידותם של רבים משימושי הסלנג ששימשו בעברית בתקופת המנדט והוותק שצברו בלשון שכל כולה חדשה יחסית בשימוש מפתיעים למדי לנוכח החדשנות המתמדת הנחשבת אופיינית לסלנג. השינויים שחלו באוצר המילים של העברית החדשה במהלך הזמן – הן ברובד הסלנג הן ברובד הלשון הסטנדרטית – אין בהם כדי לערער את סימני ההתייחסות המתגלים בהיערכותו הכוללת של אוצר המילים כבר בתקופת המנדט.

סיכום

במהלך תקופת המנדט הלך והתבסס הדיבור העברי החי ששורשיו בתוצאות תהליכים שהחלו להתרחש בשלהי התקופה העות'מאנית. משפה שרק לא מכבר החלה להיאחז בחיי המעשה הפכה העברית לשפה עיקרית, ומידת היציבות שבה הלכה וגברה הן

מבחינת קווי המבנה הבסיסיים שלה, הן מבחינת התבססותה בקרב ציבור הדוברים. מעמדה כלשון המסגרת של היישוב הובטח, ושכבת הדוברים שעבורם הייתה העברית לשון ילידית, ולעתים קרובות לשון בלעדית, גדלה בהתמדה (ראו פרק ח).

הרובד המוקדם ביותר של הדיבור העברי אינו ניתן לשחזור בשל היעדרן המוחלט של עדויות על טיבו (ראו פרק ט). שכיכי המידע הראשונים על תכונותיו מקורם בשלהי התקופה העות'מאנית,¹¹⁷ ועל יסודם ניתן לשער כי סימנים של יציבות ושל ילידיות החלו להתגלות בפי בני הדור הצעיר, חניכי החינוך העברי, לכלל המאוחר בקרב תלמידי המחוזרים הראשונים של הגימנסיה הרצל'יה, שפתחה את שעריה בשנת 1906. לעומת השערה זו, שאין אפשרות לאששה כל עוד לא נחשף חומר מקורות חדש, התרבות העדויות משנות העשרים ואילך מאפשרת להבחין בעקבות צמיחתו של סטנדרט לשוני חדש, הן בדיבור הן בכתב. חשיפת מהותו של סטנדרט זה היא בגדר אתגר למחקר, בפרט במה שנוגע לטיבה של לשון הדיבור. המקורות שבהם מתועדים מאפייניה מראשית ימיה ועד לשלהי שנות הארבעים מוגבלים בהיקפם, ובהיעדר הקלטות ומחקרים שיטתיים בני הזמן יוכל שחזורה להיות חלקי בלבד. אך גם אם לעולם לא יתבררו כל תכונותיה, בחינת מכלול העדויות מאפשרת לשחזר פרטים וכללים הנוגעים לטיבה ולשפוף אור על היבטים מהותיים של קווי המבנה הבסיסיים שהתהוו בה בתקופה מכרעת זו בהתגבשותה.

ניתוח החומר העומד לרשותנו מאפשר לקבוע במידה רבה של ביטחון כי במהלך תקופת המנדט כבר נוצקו קווי המתאר הבסיסיים של העברית המדוברת. תופעות לשון רבות המאפיינות אותה עד ימינו מתועדות בה כבר בתקופה זו, ואף שהתחרות בין לבין דרכי הבעה חלופיות עדיין רחוקה הייתה מהכרעה, עצם נוכחותן במערכת הלשונית מתברר בדיעבד ככוח רב עוצמה בעיצוב דמותה. עם גידול משקלם של הדוברים הילידים באוכלוסייה ובעקבות זאת עם צמצום השפעתן של שפות אם זרות, הלכה והצטללה היערכותה החדשה של הלשון, וההבדלים בין העברית המדוברת של תקופת המנדט לבין זו הנוהגת בימינו משקפים התפתחות, אך לא שבר או זעזוע.

אמנם, בקהילה הלשונית שרר בתקופת ההתהוות שלה גיוון לשוני עצום, אך עובדה זו אינה עומדת בסתירה לסימני ההתייצבות שניתן לגלות בשפה עצמה. התגבשותה של מערכת לשונית וקצב הפצתה בין הדוברים משקפים שני תהליכים נפרדים, ושונות לשונית מסיבית אינה אלא תופעה צפויה בתקופה של תמורות. גיוון עצום שרר בעברית המדוברת בראשית ימיה, הדומה במהותו לגיוון ששרר בספרות, בעיתונות ובכתיבה העניינית בעברית בשלהי המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים,

תקופת צמיחתה של העברית החדשה הכתובה. כשם שנתבי התפתחות ברור מוביל מלשון הנוסח של מנדלי מוכר ספרים ובני דורו אל העברית הכתובה של ימינו, על אף השינויים המהותיים שחלו בכתיבה העברית מאז ועד עתה, כך מתבלט קו של המשכיות בין ניצני ההתגבשות המסתמנים בעברית המדוברת של תקופת המנדט לבין העברית המדוברת של ימינו.

אגב סקירה של התפתחות העברית בת זמננו מציין שלמה מורג, חוקר חשוב של העברית:

לעלייה שלאחר קום המדינה – ובמידה מסוימת אף לגבי העלויות שבין העלייה השלישית לבינה – כבר היה התקן של הלשון המדוברת קבוע בקוויו הכלליים, והוא צורתה של העברית כפי שדוברת בפי "הוותיקים", ובהם מורי הוראה לתינוקות ובעלי קתדראות, פקידים ועסקנים ועמם ציבור גדול של אזרחים, איש איש בתחומו. אחידות לא היתה בצורות הדיבור האישיות (האידיולקטים) של דוברים אלה – אבל היו בהן קווים משותפים רבים.¹¹⁸

דבריו של מורג כווננו כפי הנראה במקורם לתחום ההגייה, אך נראה כי ניתן להחילם גם על מישורי הלשון האחרים. כשם שכתחום ההגייה החלו להסתמן קווים של קביעות ושיתוף למרות הברלי המבטא הבולטים שנשמעו בפי כלל הדוברים, כך גם בתחומי הלשון האחרים נוצרו הבחנות בין קווי לשון מקובלים יותר לקווי לשון מקובלים פחות. בני התקופה מורגלים היו לשמוע ולקרוא מגוון סגנונות ומימושים של העברית, אך לא כולם היו שווים בעיניהם. הם בהחלט הבחינו בין דוברים ילידים של השפה לאלו שסיגלו אותה לעצמם בכגרותם, בין מי שנחשב ליודע עברית לבין מי ששליטתו בה הייתה מוגבלת, בין מי שלשונו הייתה טבעית וזורמת לבין מי שהתקשה להשתחרר מהשפעת לשונו הקודמת, בין מי שדיבורו העברי שיקף את המקובל והשגור לבין מי שהסתמך על דפוסי לשון השאלים מן העברית הכתובה ודיבורו היה ארכאי או מליצני. המקובל והשגור לא נתפס תמיד כרצוי – להערכה הרבה ביותר זכתה דווקא לשונם של אלו שעלה בידם לשמור על לשון תקינה ועל קרבה לדפוסי הלשון הקלסיים – אך די היה בו כדי ליצור בעברית בת הזמן את גרעינו של מעין תקן שימושי חדש. גלגולו המאוחר של תקן זה עומד בתשתיתה של העברית בת זמננו.

- 29 שלום, ניתוח בלשני, עמ' 31-68.
 30 שנידר, תורת הדקדוק.
 31 שם, מתוך ההקדמה, עמ' II-I.
 32 קלוזנר, דקדוק קצר¹, דברי המבוא, עמ' 5-9.
 33 קלוזנר, דקדוק קצר².
 34 רוזנברג, המשיח.
 35 שם, עמ' 65 (טקסט מנוקד בעמ' 61; טקסט בכתב רש"י בעמ' 67).
 36 שם, עמ' 1-3. ההקדמה הזו בגרמנית בלבד.
 37 ראו טביוב, ערך הילדים.
 38 קרניאל, השפה העברית.
 39 שם, עמ' 7-8.
 40 שם, עמ' 8-11.
 41 שם, עמ' 12-18.
 42 שם, עמ' 7.
 43 כהן א', עברית לעולים, עמ' 3-4.
 44 רוטהשטיין, טהרת השפה, עמ' 1.
 45 שם, עמ' ב.
 46 שם, עמ' 51.
 47 שם, עמ' 58.
 48 שם, עמ' 7.
 49 הרמתי, בני עלייה, עמ' 82.
 50 אפשטיין, עברית בעברית, עמ' 16-17; אפשטיין, הגיוני לשון, עמ' יג.
 51 אפשטיין, הגיוני לשון, עמ' 21.
 52 שרפשטיין, הוראת הלשון העברית, מתוך המבוא.
 53 קרניאל, השפה העברית, מתוך ההקדמה.

הערות לפרק ח

- תודתי לשלמה יזרעאל ולחיים א' כהן על הערותיהם המועילות לגרסות קודמות של פרק זה ושל פרקים ט, י.
 1 קלוזנר, עולם מתהווה, עמ' 71.
 2 מורג, עשור של עברית. לצורך המובאה שימשה אותי ההדפסה החוזרת בקובץ מאמריו של מורג (מורג, עברית לדורותיה, עמ' 169).
 3 ז'בוטינסקי, המבטא העברי, עמ' 4.
 4 רבקאי, על שפת ילדינו, עמ' 270-271.
 5 אלמוג, הצבר, עמ' 17.
 6 מורג, עשור של עברית, עמ' 168; בלנק, עברית בישראל, עמ' 400.
 7 זוטא, בתי הספר בארץ, עמ' 61, מובא גם אצל הרמתי, ראשית החינוך העברי, עמ' 119.
 8 ראו למשל האנקדוטות המרובות שמביא רבקאי, על שפת ילדינו, מפי ילדים בשנות השלושים.
 9 דולז'נסקי, שיבושי הלשון, עמ' 44, 45, 47, בהתאמה.
 10 בר-אדון, לשון הילדים, חלק א, עמ' יד.

- 11 שם, עמ' ח, הערה 16.
- 12 אלמוג, הצבר, עמ' 17.
- 13 שם, עמ' 14. הערכה זו נבדלת מן הנתונים הסטטיסטיים היבשים לגבי מספרם של ילידי הארץ, משום שהיא מתבססת על מאפיינים התנהגותיים ותרבותיים של אנשי קבוצה זו, ולא דווקא על מקום לידתם (לנתונים סטטיסטיים על שימוש העברית בתקופה הרלוונטית ראו במפורט בקי, ניתוח סטטיסטי).
- 14 פקטורית, מפניתי, עמ' 42.
- 15 שם.
- 16 פרסקי, ניצני עברית, עמ' 93.
- 17 ליפשיץ, כתבים, כרך ב, עמ' נה.
- 18 שני הביטויים הללו מובאים אצל פרסקי, ניצני עברית, עמ' 93.
- 19 אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 197.
- 20 דולז'נסקי, שיבושי הלשון, עמ' 39.
- 21 שם, עמ' 46.
- 22 ראו בעניין זה פרק י, עמ' 201.
- 23 ברלס, לשפת הילדים, עמ' 185.
- 24 אחד העם, הלשון ודקדוקה, עמ' 204.
- 25 למקורן של ההערות הללו ראו פלמן, התחייה, עמ' 47; הרמתי, ראשית החינוך העברי, עמ' 156.
- 26 בן-צבי, זיכרונות, עמ' 38, 39, 50-51.
- 27 דברים אלו מאת יוסף עזריהו מובאים אצל הרמתי, ראשית החינוך העברי, עמ' 91.
- 28 סקירה נרחבת על מלחמת השפות ניתן למצוא אצל רינות, חברת העזרה, עמ' 184-226.
- 29 ילין, תחית הלשון, עמ' 275.
- 30 רבקאי, על שפת ילדינו, עמ' 31. על הרבי-לשוניות ראו גם הלמן, אור וים, עמ' 48-49.
- 31 ראו הלמן, אפילו הכלבים, עמ' 359-382; אפרתי, מלשון יחידים, פרק עשירי, עמ' 201-214.
- 32 בקי, ניתוח סטטיסטי, עמ' 188-192, 207-211.
- 33 בלנק, עברית בישראל, עמ' 398.
- 34 שם, עמ' 399; הלמן, אפילו הכלבים, עמ' 360.
- 35 מובא בידי אפרתי, האוניברסיטה העברית, עמ' 307.
- 36 ארכיון עת"א, תיק 4-140. אופן ניסוחם של כרוזים ומודעות העוסקים בשימוש בעברית שיקף את המטען האידאולוגי שנשא העניין. ראו בהרחבה הלמן ורשף, מודעות עירוניות, עמ' 61-89. דיון במודעה המוקדשת לשימוש בעברית מובא בעמ' 71-76.
- 37 מסמך מיום 4.3.1926, ארכיון עת"א, 3-ב1.
- 38 מסמך מיום 10.3.1926, שם.
- 39 מסמך מיום 25.6.1928, שם, 4-140א.
- 40 מודעה עירונית לא מתוארכת משנת 1937, אוסף הכרזות בבית הספרים הלאומי, V2128/4. לדיון מפורט במודעה זו ראו הלמן ורשף, מודעות עירוניות, עמ' 71-76. תצלומי מסמכים בעניין העברית, ובהם מודעות של העירייה וכרוזים של גודר מגני השפה, ניתן למצוא גם אצל זאבי, עיר במודעות, כרך ב.
- 41 "שמרו על רוחה העברי של תל-אביב!", ידיעות עירית תל-אביב 5 (תרצ"ד), עמ' 203.

- 42 מסמך מיום כט באדר תרצ"ט, ארכיון עת"א, 4-141א.
 43 מאבק זה מתואר בפרוטרוט בידי עמיקם י', כ"ב אותיות.
 44 על הגדרו ופעילותו ראו הלמן, אור וים, עמ' 223-230.
 45 גרוד מגני השפה, שפתנו, עמ' יג.
 46 תצלום של כרוז זה מובא אצל סיוון, תצלצל שפתנו, עמ' 32. וראו גם את הספר שהוזכר בהערה 40.
 47 מסמך מיום כא אלול תרצ"ז, ארכיון עת"א, 4-140ב.
 48 כרוז לא מתוארך מיולי 1939, ארכיון עת"א, 4-141א.
 49 מסמך מיום 5.1.1936, ארכיון עת"א, 4-140ב.
 50 למשל מסמך מיום 27.5.1926, ארכיון עת"א, 3-1ב.
 51 מודעה עירונית בלתי מתוארכת מאוגוסט 1939, ארכיון עת"א, 4-141א.
 52 מסמך מיום 7.11.1940, ארכיון עת"א, 4-141ב.
 53 להרחבה בנושאים אלו ראו למשל שגב, המיליון השביעי, עמ' 45-48.
 54 על המאבק בידיש ובגרמנית בתל אביב ראו הלמן, אור וים, עמ' 50-51.
 55 שלונסקי, ילקוט אשל, עמ' 214.
 56 שם, עמ' 203.
 57 שלונסקי, עלילות מיקי־מהו, עמ' 133.
 58 שם, עמ' 135.
 59 שם, עמ' 132.
 60 ראו למשל רבקאי, על שפת ילדינו, עמ' 169; פקטורית, מפינתי, עמ' 103 (בהערה), עמ' 145 (בהערה); בר־אדון, לשון הילדים, עמ' 101, עמ' 14 הערה 21. שירי הרחוב של התקופה לא תועדו במסודר, ורבים מהם נשכחו כליל. מקבץ של כמה דוגמאות מובא אצל בן־יהודה נ', אוטוביוגרפיה, עמ' 50-54, 72-75, והקלטות של כמה שירים מן התקופה כלולות בתקליטור כפול בשם "שירי הרחוב של דרורה חבקין" (אן.אם.סי 2006), המלווה בחוברת תמלילים.
 61 ליפשיץ, כתבים, כרך ב, עמ' רנח.

הערות לפרק ט

- 1 זוטא, במעלה ההר, עמ' 113.
 2 קלזנר, עולם מתהווה, עמ' 118.
 3 טשרנוביץ, הלשון והספרות, עמ' 6, מובא אצל הרמתי, ראשית החינוך העברי, עמ' 117.
 4 אוסף מאמרים על א"צ אידלזון ופועלו נמצא אצל אדלר ועמיתיו, אידלסון.
 5 ראו הסקירה של הכהן, התקליט העברי.
 6 לאוטרמן וטריסטר, יומני חדשות; <http://www.spielbergfilmarchive.org.il>.
 7 גמזו, רק ראי, עמ' 7, מובא אצל אלמוג, הצבר, עמ' 239.
 8 ילין ועמיתיו, הלינגוופון. ערכה שלישית, מאת זאב ז'בוטינסקי, שמורה במכון ז'בוטינסקי.
 9 תודתי לסמדר ברק ממכון מזי"א של האקדמיה ללשון העברית על המידע הנוגע לשותפיו של ילין בהפקת הערכה. המידע על מועד ההקלטה מקורו במכתב של דוד ילין לאשתו, שנרפס אצל ילין, כתביו, כרך ה, מסמך מס' 595, עמ' 348. תודתי על מידע זה נתונה לעמנואל ילין ולשלמה יזרעאל.
 10 ברך הנלווה לערכה של ילין, שהועבר אליי ממכון מזי"א של האקדמיה ללשון העברית,

- מצוין כי הקוראים בה הם דוד ילין עצמו, יוסף יהודה ודינה חיקין. לפרטים על הקוראים בערכה של פלכנר ראו לעיל פרקים א, ג.
- 11 גומפרץ, מבטא ספרדי, עמ' 101. אשר לאפשטין קביעתו של גומפרץ אינה מדויקת, משום שבשמו נקשרה צמיחתו של "המבטא הגלילי" בראשית ימיו של הדיבור העברי. על המבטא הגלילי ראו בריאדון, דיאלקט, ובנוסח עברי: בריאדון, הניב הגלילי.
- 12 אבן-זהר, גנסיך.
- 13 שקד, סגנון הסיפורת.
- 14 קסטנר, אמיל והבלשים, עמ' 98.
- 15 שקד, גל חרש בסיפורת, עמ' 31.
- 16 ברנר, כל כתבי, כרך א, עמ' 475.
- 17 לתיעוד הצורות הללו ראו שם, עמ' 458-459, 470, 475, 353.
- 18 לעניין זה ראו רשף, הזמר והפזמון.
- 19 יצירה זו התפרסמה בהמשכים בכמות שונות החל בשנת 1932 ויצאה לאור כספר בשלהי שנות הארבעים.
- 20 ברלס, לשפת הילדים, עמ' 189-190.
- 21 שלונסקי, עלילות מיקי־מהו, עמ' 12.
- 22 אלתרמן, פזמונים, כרך א, עמ' 107-109.
- 23 שלונסקי, עלילות מיקי־מהו, עמ' 70-71.
- 24 שלונסקי, ילקוט אשל, עמ' 210.
- 25 אלמוג, הצבר, עמ' 108, 241.
- 26 מוכא אצל גרא, בית בתל אביב, עמ' 15.
- 27 מכתב זה נמצא ברשותי. קטעים דומים לו בסגנונם מובאים במקומות שונים אצל אלמוג, הצבר.
- 28 שם, עמ' 19.
- 29 הובא כאן על פי הדפסתו החוזרת אצל דוידזון, שחוק פינו, עמ' 494.
- 30 גלעד, פרקי פלמ"ח.
- 31 גויטיין, הוראת העברית, עמ' 10.
- 32 הרשימה התפרסמה בחתימתו של ישראל הלוי טלר, מזכיר ועד הלשון (הלוי טלר, אל תאמר כך, עמ' 3). תודתי לסמדר ברק ממכון מזי"א של האקדמיה ללשון העברית על שהביאה לידיעתי את קיומה של רשימה זו.
- 33 הראשון שהעיר על התועלת האפשרית של הרשימות הללו לחקר הדיבור העברי היה, עד כמה שידוע לי, ח"ב רוזן, שהסמיך זאת להתבססותו של חקר היוונית המדוברת העתיקה על אוספים של שיבושי לשון מטיפוס "אל תאמר – אמור" (רוזן, העברית שלנו, עמ' 135).
- 34 אבינרי, יד הלשון.
- 35 מבחר גדול של קטעים שהתפרסמו במדור זה בשנים 1932-1944 יצא לאור בספר שפה קמה (ברק וגדיש, שפה קמה). סקירה של תולדות לשוננו לעם מביא דוד טלשיר בפתח כרך המפתחות למחזוריים א-מה (תש"ה-תשנ"ד) (טלשיר, מפתחות). בתשע"א הוחלף שם הביטאון להעברית.
- 36 אל תאמר – אמור, 1911. לדוגמאות דומות ראו גם רבקאי, על שפת ילדינו, עמ' 211; פקטורית, מפניתי, עמ' 32; דולז'נסקי, שיבושי הלשון, עמ' 36-37.

- 37 יודילוביץ, ברכבת מיפו, טור ראשון (אין מספרי עמודים).
- 38 דולז'נסקי, שיבושי הלשון, עמ' 36.
- 39 ברנר, כל כתבי, כרך א, עמ' 353.
- 40 אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 197, 202; פקטורית, מפינתי, עמ' 83, 123.
- 41 אל תאמר – אמור, 1911, עמ' 4, 5; אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 207. להשפעתה של היידיש על תפוצתה של עֵם ראו ורדי, עֵם, עמ' 129.
- 42 אל תאמר – אמור, 1911, עמ' 5, 6; הר־זהב, לשון דורנו, עמ' 35; אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 207, 201; דולז'נסקי, שיבושי הלשון, עמ' 36. אבינרי (דרכי הלשון העברית, עמ' 201) טוען אמנם כי "לחם עם חמאה" כבר תוקן, והרוב אומר "לחם בחמאה", אך למעשה נותר שימוש זה שגור בלשון.
- 43 הלוי טלר, אל תאמר כך.
- 44 גרוד מגני השפה, השפה, עמ' טז; מורג, שיבושי לשון, עמ' 330. להדפסה חוזרת ומתוקנת של המאמר ראו מורג, עברית לדורותיה, עמ' 186.
- 45 טורטשינר, המבטא העליו, עמ' 36.
- 46 בשנות השלושים מתועדות עדיין ההגיות בשום אופן, באיזה אופן, בצד ההגייה אופנים הנוהגת גם כיום. ראו בנושא זה ברק וגדיש, שפה קמה, עמ' 95.
- 47 אל תאמר – אמור, 1911, עמ' 1. צורות אלו ומקורן נידונו במפורט אצל בן-יהודה ט', בינוני ל"א.
- 48 טורטשינר, המבטא העליו, עמ' 8. ניקוד בפתח כדי להבהיר שמדובר בתנועת [a] היה מקובל בספרות תיקוני הלשון של התקופה. במקרה של אָמנם לא נבעה ההגייה המשובשת מחוסר היכרות עם המילה בצורתה המנוקדת, אלא מאי-ידיעה שהקמץ הוא קמץ קטן.
- 49 ראו בעניין זה גם רשף, עברית מדוברת.
- 50 מייזל, הילד בארץ ישראל, מתוך ההקדמה (עמודים לא ממוספרים).
- 51 שם, מתוך ההקדמה.
- 52 שם, עמ' 45.
- 53 שם, עמ' 26.
- 54 פקטורית, מפינתי. בספר מכונסות, בשינויים מסוימים, רשימות שפורסמו בבימות שונות במהלך כמה שנות עבודה.
- 55 שם, עמ' 41.
- 56 כל הצורות הללו מופיעות שם, בעמ' 42 ו-43.
- 57 רבקאי, על שפת ילדינו.
- 58 אירמאי, סלנג עברי.
- 59 מורג, אספקלריה, עמ' 92.
- 60 מסמך מיום 17.10.1933, ארכיון עת"א, 4300-4. לדיון מורחב בעדויות מסוג זה ראו רשף, דיבור ישיר.
- 61 ראו למשל את הערכתו של מורג, אספקלריה, עמ' 92.

הערות לפרק י

- 1 רבינוביץ, ספרותנו וחינו, עמ' 230-231.
- 2 אולנדרוף, עברית בפלשתינה, עמ' 303.
- 3 ילין, המבטא והכתיב, עמ' 49.

- 4 ז'בוטינסקי, לשאלת המבטא, עמ' 56-57.
- 5 שם, עמ' 57.
- 6 שם.
- 7 ז'בוטינסקי, המבטא העברי, עמ' 3.
- 8 גויטיין, הוראת העברית, עמ' 40.
- 9 המקורות לצורות שצוטטו כאן הם: רבקאי, על שפת ילדינו, עמ' 156; שלונסקי, עלילות מיקי־מהו, עמ' 176; שלונסקי, ילקוט אשל, עמ' 214, 233; אבינרי, כיבושי העברית, פרק 20.
- 10 פקטורית, מפנית, עמ' 42.
- 11 דולז'נסקי, שיבושי הלשון, עמ' 43-44.
- 12 שלוש הדוגמאות הראשונות מקורן אצל אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 401. הדוגמה האחרונה מקורה בז'בוטינסקי, המבטא העברי, עמ' 14-15. נטייה להגייה לא מדוקדקת של העברית כבר בתקופות קדומות משתקפת בדרישתו של התלמוד הירושלמי כי "צריך להתיו 'למען תזכרו'" בקריאת שמע (ירושלמי ברכות, פרק ב, דף ד) ובביאורו של השולחן ערוך כי "צריך להתיו זי"ן של תזכרו, דלא לשתמע תשקרו או תשכרו [...] וכן צריך להתיו זי"ן של וזכרתם" (שולחן ערוך, אורח חיים, סא, סעיף יז).
- 13 למשל בלנק, עברית בישראל, עמ' 401.
- 14 ראו למשל אצל בולוצקי, פונולוגיה.
- 15 ז'בוטינסקי, לשאלת המבטא, עמ' 58; ז'בוטינסקי, המבטא העברי, עמ' 15; גומפרץ, מבטא ספרדי, עמ' 101.
- 16 מורג, שיבושי לשון, עמ' 180.
- 17 ז'בוטינסקי, לשאלת המבטא, עמ' 58; ז'בוטינסקי, המבטא העברי, עמ' 19.
- 18 אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 405; גומפרץ, מבטא ספרדי, עמ' 101. גם מורג, שיבושי הלשון, עמ' 183, מעיד על איפוס התנועה בעיצור ח במילים פחדו ושוחטים.
- 19 ז'בוטינסקי, המבטא העברי, עמ' 14, 16; מורג, שיבושי הלשון, עמ' 180.
- 20 אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 204.
- 21 ברלס, לשפת הילדים, עמ' 187; הר־זהב, לשון דורנו, עמ' 32; מורג, שיבושי הלשון, עמ' 180; שם.
- 22 הר־זהב, לשון דורנו, עמ' 32.
- 23 ראו גומפרץ, מבטא ספרדי, עמ' 101; רבקאי, על שפת ילדינו, עמ' 161, 213-220; דולז'נסקי, שיבושי הלשון, עמ' 37; ז'בוטינסקי, המבטא העברי, עמ' 35; גויטיין, הוראת העברית, עמ' 92-93; אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 303, 405; מורג, שיבושי הלשון, עמ' 179-180; ברק וגדיש, שפה קמה, עמ' 102-103. על הטעמת מלעיל בעברית בת זמננו ראו שורצולד, נדידות טעמים.
- 24 גויטיין, הוראת העברית, עמ' 91.
- 25 למשל אלתרמן, פזמונים, כךך א, עמ' 217-219.
- 26 שלונסקי, עלילות מיקי־מהו, עמ' 60.
- 27 גויטיין, הוראת העברית, עמ' 83.
- 28 שם.
- 29 רבקאי, על שפת ילדינו, עמ' 27.
- 30 ז'בוטינסקי, המבטא העברי, עמ' 13, 20, 22, 24-25.

- 31 גויטיין, הוראת העברית, עמ' 83; רבקאי, על שפת ילדינו, עמ' 27; ז'בוטינסקי, המבטא העברי, עמ' 13 ומקומות נוספים.
- 32 גומפרץ, מבטא ספרדי, עמ' 101, עמ' 102-103.
- 33 שם, עמ' 101.
- 34 למחקר מקיף של לשון הילדים כפי שתועדה בשלהי תקופת היישוב ובראשית ימיה של המדינה ראו בראדון, לשון הילדים.
- 35 ז'בוטינסקי, המבטא העברי, עמ' 35; גויטיין, הוראת העברית, עמ' 93, 94.
- 36 מורג, שיבושי הלשון, עמ' 182.
- 37 קלוזנר, דקדוק קצר², עמ' 66.
- 38 ראו רשף, מערכת הפועל, עמ' 155-157.
- 39 מורג, שיבושי הלשון, עמ' 184.
- 40 פקטורית, מפינת, עמ' 34, 121, 143; גויטיין, הוראת העברית, עמ' 89; מורג, עברית לדרורית, עמ' 182.
- 41 בראדון, לשון הילדים. המובאה מכרך ב, עמ' 159, ודיון נרחב בתופעה בכללותה מופיע שם בעמ' 150 ואילך.
- 42 ז'בוטינסקי, לשאלת המבטא, עמ' 54.
- 43 לדוגמה, בסקירה מקיפה של שיבושי לשון שהתפרסמה בשנת 1947 (מורג, שיבושי הלשון), מצוינת ההגייה תפֿעֿלֿנָה תמורת תפעלנה בבניין נפעל בלוויית הערה כי "אפשר להסיק מן השימוש הרווח בלשוננו היום" שההכרל בין הבניינים בניקודה של עי"ן הפועל הוא "הלכה הידועה רק למעטים" (שם, עמ' 182). לדיון מורחב ולעדויות נוספות ראו רשף, עברית מדוברת, עמ' 209-227.
- 44 ארכיון עת"א, 170א-3; ברק וגדיש, שפה קמה, עמ' 43; מייזל, הילד בארץ ישראל, עמ' 45, 164; דולז'נסקי, שיבושי הלשון, עמ' 46. דוגמאות לתופעה זו מופיעות גם אצל הר-זהב, לשון דורנו, עמ' 10, 34; אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 300; ואחרים.
- 45 הצורות כנס וסתלק נזכרות כבר אצל בראדון, ציווי, אך הוא מתמקד במבנה ש+יקטול. דיון מקיף בתופעת צמיחתן של צורות הציווי החדשות מובא אצל בולוצקי, ציווי.
- 46 אל תאמר – אמור, 1911, עמ' 3; דולז'נסקי, שיבושי הלשון, עמ' 39; שלונסקי, עלילות מיקימהו, עמ' 115; מורג, שיבושי הלשון, עמ' 182.
- 47 בראדון, ציווי.
- 48 אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 208; פרסקי, ניצני עברית, עמ' 94; פקטורית, מפינת, עמ' 123, הערה 1; פרץ, ללשון הילדים, עמ' 296-297; מורג, שיבושי הלשון, עמ' 185.
- 49 גרוד מגני השפה, הלשון, עמ' 1. בתופעה דן גם אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 300.
- 50 המגיד, 8.4.1886 [שנה שלושים, גיליון 14], עמ' 6.
- 51 אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 298.
- 52 פרץ, ללשון הילדים, עמ' 298-299; מורג, עברית לדרורית, עמ' 327. לדיון ממצה בתופעה ראו בלנק, השפעת היידיש.
- 53 גרוד מגני השפה, שפתנו, עמ' יד; גרוד מגני השפה, השפה, עמ' טז; פקטורית, מפינת, עמ' 113; מורג, שיבושי הלשון, עמ' 181.
- 54 אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 299.
- 55 אל תאמר – אמור, 1911, עמ' 1; ברק וגדיש, שפה קמה, עמ' 46; מייזל, הילד בארץ ישראל, עמ' 44; אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 300; אבינרי, כיבושי העברית, עמ'

- 155; מורג, שיבושי הלשון, עמ' 182. צורות במשקל זה מתועדות גם במקומות אחרים, כמו הריזוהב, לשון דורנו, עמ' 34; גויטיין, הוראת העברית, עמ' 94.
- 56 הלוי טלר, אל תאמר כך, עמ' 3; אל תאמר – אמור, 1911.
- 57 גדוד מגני השפה, במה לעם, עמ' ב; פקטורית, מפנית, עמ' 43; מורג, שיבושי הלשון, עמ' 182.
- 58 אל תאמר – אמור, 1911, עמ' 2; פקטורית, מפנית, עמ' 42, 123; אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 300; מורג, שיבושי הלשון, עמ' 183, 184.
- 59 הלוי טלר, אל תאמר כך, עמ' 3; טורטשינר, המבטא העליון, עמ' 27; מורג, שיבושי הלשון, עמ' 184.
- 60 ז'בוטינסקי, לשאלת המבטא, 56.
- 61 קלוזנר, דקדוק קצר¹, עמ' 66, 118.
- 62 הנמן, תורת הצורות, פרק 36.
- 63 מורג, שיבושי הלשון, עמ' 183.
- 64 קלוזנר, העברית החדשה, עמ' 6; פקטורית, מפנית, עמ' 19, 32; מייזל, הילד בארץ ישראל, עמ' 43, 74. תופעה זו נזכרת תכופות בספרות תיקוני הלשון. ראו למשל אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 300; הריזוהב, לשון דורנו, עמ' 36; קלוזנר, דקדוק קצר², עמ' 137.
- 65 יוזק, סילמן וטורטשינר, השימוש ב"לא".
- 66 אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 299; הריזוהב, לשון דורנו, עמ' 35. ראו גם מורג, שיבושי הלשון, עמ' 195.
- 67 פלסנר, עברית מודרנית, עמ' 806, ובדומה לכך גם אחרים, כגון הריזוהב, לשון דורנו, עמ' 34; קלוזנר, דקדוק קצר², עמ' 139.
- 68 צורות דוגמת שפעות, חמדות, שערות, הנוגדות את כללי הדקדוק העברי, נידונות כבר בחיבור הראשון לתקנת הלשון שיצא לאור בתקופה המודרנית והעיר על תופעות בעברית הכתובה של התקופה (ווארשאוסקי, שפת עבר, עמ' 51-52).
- 69 גדוד מגני השפה, שפתנו, עמ' י; אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 296. כמו כן נפוצה בקטגוריה זו התופעה של תיקון יתר, בעיקר בפריטים לקסיקליים ובהקשרים מסוימים, כמו חברות ביטוח ומלגות הצטיינות.
- 70 מורג, שיבושי הלשון, עמ' 186; ברק וגדיש, שפה קמה, עמ' 36, 75, 96.
- 71 גדוד מגני השפה, לעברי, עמ' ד; אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 295 הערה 2; קלוזנר, דקדוק קצר², עמ' 17.
- 72 ז'בוטינסקי, לשאלת המבטא, עמ' 54. עוד קודם לעדותו של ז'בוטינסקי העיר על התופעה גם א"מ ליפשיץ, במאמר שנדפס עוד לפני מלחמת העולם הראשונה (מאמר זה נדפס שנית אצל ליפשיץ, כתבים, כרך ב, עמ' נה, הערה 36). במהלך שנות העשרים והשלשים מתייחסים לתופעה זו גם כותבים רבים אחרים, ובהם למשל הריזוהב, לשון דורנו, עמ' 9, 10, 34; אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 206, 289; אבינרי, כיבושי העברית, עמ' 162; קלוזנר, דקדוק קצר², עמ' 24, 34.
- 73 שלונסקי, עלילות מיקי־מהו, עמ' 114, 99.
- 74 ראו הלוי, סמיכות פרודה.
- 75 אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 203, 204; שלונסקי, עלילות מיקי־מהו, עמ' 94.
- 76 מורג, שיבושי הלשון, עמ' 186.
- 77 מכתב מיום 5.4.1923, ארכיון עת"א, תיק מס' 2-89ב.

- 78 ראו בהרחבה רביד, מילות היחס.
- 79 אל תאמר – אמור, 1911, עמ' 4, 5, 6, 7.
- 80 למקורן של שתי הדוגמאות הראשונות ראו גרוד מגני השפה, במה לעם, עמ' ב; אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 289; מורג, שיבושי הלשון, עמ' 189. הדוגמה השלישית היא מתוך פקטורית, מפנית, עמ' 122.
- 81 ז'בוטינסקי, המבטא העברי, עמ' 37.
- 82 לדוגמה: דולז'נסקי, שיבושי הלשון, עמ' 46; הר־זהב, לשון דורנו, עמ' 33; מורג, שיבושי הלשון, עמ' 187; ברק וגדיש, שפה קמה, עמ' 192.
- 83 ז'בוטינסקי, נושא בלשני, עמ' ג, מובא אצל הרמתי, ז'בוטינסקי, עמ' 111.
- 84 אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 204.
- 85 מורג, שיבושי הלשון, עמ' 188. עדות משנת 1932 לשימושים דוגמת פי שלושה מובאת אצל ברק וגדיש, שפה קמה, עמ' 36.
- 86 מרבית הצורות הללו מתועדות בכמה מקורות. להלן מראה מקום אחד, המוקדם ביותר שנרשם, לכל אחת מן הצורות על פי סדר הופעתן: אל תאמר – אמור, 1911, עמ' 7; שם, עמ' 7; אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 206; אל תאמר – אמור, 1911, עמ' 8; פקטורית, מפנית, עמ' 31; אל תאמר – אמור, 1911, עמ' 6; אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 199; מורג, שיבושי הלשון, עמ' 193; גרוד מגני השפה, לעברי, עמ' ד; שם; פקטורית, מפנית, עמ' 122; מייזיל, הילד בארץ ישראל, עמ' 135; גרוד מגני השפה, השפה, עמ' טז; אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 201; שם, עמ' 205.
- 87 תחיליות: גרוד מגני השפה, הלשון, עמ' יא (אגב הדיון במקומו של היידוע, והדרישה לגרוס הדר־שבעון ולהימנע משימושים דוגמת הברית בין־הלאומית); סיומת ההקטנה: פרסקי, ניצני עברית, עמ' 94; שלונסקי, עלילות מיקי־מהו, עמ' 72, 10; סיומות לועזיות: דולז'נסקי, שיבושי הלשון, עמ' 37.
- 88 קלזנר, דקדוק קצר², עמ' 43-44. לדיון מקיף בתולדותיו של שימוש זה ראו גדיש, דרכי ההבעה.
- 89 אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 304-306.
- 90 קלזנר, דקדוק קצר², עמ' 145.
- 91 אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 202.
- 92 פקטורית, מפנית, עמ' 62; אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 209; אל תאמר – אמור, 1911, עמ' 8; שם.
- 93 אל תאמר – אמור, 1911, עמ' 8; שם; אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 209; פקטורית, מפנית, עמ' 41. מבחר דוגמאות מעין אלו מובא גם בידי מורג, שיבושי הלשון, עמ' 192. יש לבדוק בעניין זה גם את השפעתו האפשרית של סדר המילים בלשונות הסובסטרט.
- 94 דוגמאות אלו מקורן באל תאמר – אמור, 1911, עמ' 7; דולז'נסקי, שיבושי הלשון, עמ' 48.
- 95 אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 200. לדיון מורחב בשינויים שחלו במבנה הבעלות ראו רשף, יש לו את.
- 96 פקטורית, מפנית, עמ' 43, 52 הערה 1.
- 97 שתי הדוגמאות הראשונות מקורן בפקטורית, מפנית, עמ' 41; הדוגמה השלישית מקורה בכרנר, כל כתבי, כרך א, עמ' 475.
- 98 מורג, שיבושי הלשון, עמ' 181.

- 99 מסמכים מימים 9.7.1935, 5.7.1939, 16.4.1934, 24.11.1931, ארכיון עת"א, 4-4300. לריון מפורט בסוג זה של עדויות ראו רשף, דיבור ישיר.
- 100 מובא אצל באר, אהבתם ושנאתם, עמ' 269.
- 101 אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 198. ראו למשל גם הר־זהב, לשון דורנו, עמ' 35.
- 102 דולז'נסקי, שיבושי הלשון, עמ' 44.
- 103 מייזיל, הילד בארץ ישראל, עמ' 115, 147 (בהתאמה).
- 104 שם, עמ' 43; פקטורית, מפנית, עמ' 34, 41.
- 105 מובא אצל מורג, שיבושי הלשון, עמ' 194, מתוך מאמר שפורסם בכתב העת החינוך בשנת תרפ"ז.
- 106 לריון בעניין זה, בלוויית הדגמות טקסטואליות ראו הלמן ורשף, מודעות עירוניות.
- 107 אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 294.
- 108 שם, עמ' 288.
- 109 שם, עמ' 292-293.
- 110 ביטויים אלה מתועדים למשל אצל רבקאי, על שפת ילדינו, עמ' 86 (שלושת הביטויים הראשונים); פרסקי, ניצני עברית, עמ' 93; אל תאמר – אמור, 1911, עמ' 8; אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 207; דולז'נסקי, שיבושי הלשון, עמ' 36.
- 111 לריון בקבוצות מילים אלו ובאחרות ראו אבינרי, דרכי הלשון העברית, עמ' 288.
- 112 זכרונות ועד הלשון העברית, מחברת ד, ירושלם תרע"ד, עמ' 80.
- 113 להדגמת עניין זה ראו הלמן ורשף, מודעות עירוניות, בייחוד עמ' 66.
- 114 מרבית ביטויי הסלנג הללו מתועדים פעמים רבות במקורות מן התקופה. כאן יובא מראה מקום אחד בלבד לכל אחד מהם (על פי סדר הופעתם): אירמאי, סלנג עברי, עמ' 121; שם; פרסקי, ניצני עברית, עמ' 93; אירמאי, סלנג עברי, עמ' 121; ברלס, לשפת הילדים, עמ' 188; אירמאי, סלנג עברי, עמ' 121; שלונסקי, עלילות מיקי־מהו, עמ' 79; שם, 31; שם, 45; אירמאי, סלנג עברי, עמ' 121; דולז'נסקי, שיבושי הלשון, עמ' 42; ברלס, לשפת הילדים, עמ' 187; פרסקי, ניצני עברית, עמ' 95; אירמאי, סלנג עברי, עמ' 122; רבקאי, על שפת ילדינו, עמ' 211; פקטורית, מפנית, עמ' 145 (בהערה); אירמאי, סלנג עברי, עמ' 122; פרסקי, ניצני עברית, עמ' 95; אירמאי, סלנג עברי, עמ' 121; שם, 122; הלפרין, עגבנייה, עמ' 228.
- 115 שניהם מובאים אצל אירמאי, סלנג עברי, עמ' 122.
- 116 דוגמאות למקורות שבהם מתועדים הביטויים (לפי סדר הופעתם): אירמאי, סלנג עברי, עמ' 121 (שלושת הביטויים הראשונים); שם, 122; ברלס, לשפת הילדים, עמ' 187; הלפרין, עגבנייה, עמ' 224; פרסקי, ניצני עברית, עמ' 94, 96 (שני הביטויים האחרונים).
- 117 הלוי טלר, אל תאמר כך, עמ' 3; אל תאמר – אמור, 1911.
- 118 מורג, לשון ואסתטיקה, עמ' 86.

הערות לפרק יא

- מחקר זה נתמך על-ידי הקרן הלאומית למדע.
- 1 ברקוביץ, מנחם־מנדל, מכתב ראשון, עמ' 11-12.
- 2 כזה למשל היה המצב הלשוני בירושלים מרובת העדות במאה התשע עשרה. עדות חיה על כך שמע בן־יהודה עוד בימי שבתו בפריז מפי אברהם משה לונץ (ראו בן־יהודה א', החלום ושברו, עמ' 79). עוד על מצב לשוני זה בארץ ישראל של המאה התשע עשרה ראו פרפיט, עברית בפלשתינה (לסקירה בעברית של מאמר זה ראו בר, הדיבור העברי.